

Югозападен Университет „Неофит Рилски“
Философски факултет
Катедра "Психология"

Слагяна Ангелкоска

**„ ОСОБЕНОСТИТЕ НА ЛИЧНОСТТА И ПРОФЕСИОНАЛНО ОРИЕНТИРАНЕ В
ПЕРИОДА НА ЮНОШЕСТВОТО“**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

за присъждане на образователна и научна степен “доктор”
Област на висше образование: 3. Социални, стопански и правни науки,
Професионално направление: 3.2 Психология;
по Трудова психология и професионална психодиагностика

Научен ръководител:
доц. д-р Русанка Манчева

БЛАГОЕВГРАД, 2018

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на заседание на катедра на „Психология“, на 04.04.2018 година при Философски Факултет на ЮЗУ “Неофит Рилски“ – Благоевград

В съдържанието си дисертационната работа включва увод, три глави, заключение, приноси и 3 приложения.

Текстът е в обем от 153 страници, в които са включени 40 таблици и 18 графики. Цитираната литература обхваща 95 заглавия, на български и английски език.

Защитата на дисертацията ще се състои на 22.06.2018 г от 14 ч. в зала 1210Б, Първи корпус на ЮЗУ "Неофит Рилски" - Благоевград пред научно жури.

Материалите по защитата са на разположение в канцеларията на катедра „Психология“ на трети етаж, Първи корпус на ЮЗУ "Неофит Рилски" – Благоевград

Увод

*„Работата, която вършим всеки ден заема голяма част от ежедневието ни, тя определя социалните кръгове, в които ще се движим, ежедневно предизвиква победи и разочарования и представлява основа на нашите интереси и самоличност“
(Seeman, 1974).*

Правилният избор на професия е едно от най-важните решения, които човек взима в живота си. Работата обхваща голяма и много важна част от живота му, тъй като изпълнението на професионалната дейност го прави личностно и социално значим. Тя формира в него усещането за благополучие и неблагополучие, конструира и насочва съдържанието на личностната и професионалната му активност. Човек е в състояние да се идентифицира с работата си, да живее за и с нея.

Научното му обосноваване започва с идеите на Пирсън, според когото успешният професионален избор се влияе от няколко фактора: знание за собствените способности, желания и интереси и знанията за условията и възможностите, които му предлага една професия и като трети фактор - правилното разбиране на връзката между първите два фактора. За изборите голямо влияние оказват и индивидуални личностни фактори като: черти на характера, самоуважение, самооценка, родителски стил на възпитание, училищен успех и полова принадлежност.

Юношеството се свързва не само със социалната, но и с личностната самоопределеност, относно избора на професия – момчетата предпочитат „женски професии“, а момчетата такива, които изискват мъжко поведение. До голяма степен подобна полова ориентация може да е следствие от полово ролевите отношения, които младия човек възприема от своите родители в семейството. Отношенията в семейството, стиловете на възпитание на родителите, тяхното отношение към детето стимулират възприемането им като значими възрастни, като професионално ангажирани хора, които пряко влияят върху процеса на ориентация в професиите. Повлиян от положителните професионални успехи или демонстрираната професионална удовлетвореност, младият човек се насочва към професии, които са сходни, по съдържание, или еднакви с тези на своите родители.

Професионалната ориентация е многоаспектен процес и за неговото реализиране влияние оказват различни фактори, които предопределят личностните професионални избори и тяхното влияние върху последващата професионална реализация на младите хора.

Глава I. Теоретична част

1.1. Идеи за професионалната ориентация на личността

В най-разпространеното си определение професионалното ориентиране представлява организирана дейност, която е насочена към предоставяне на експертна помощ професионалното развитие на младите хора, при избора им на бъдещата професия или професионални дейности, имайки предвид техните психофизиологични качества, знанията и компетенциите на младите хора. Професионалното ориентиране технологично се различава от професионалното и кариерно консултиране. То е процес, включващ, в себе си, професионална активност на специалист и личностна потребност на юноши или младеж. Професионалната ориентация включва редица дейности, които са свързани помежду си и могат да се разделят в три групи: професионално информиране, професионално консултиране и професионално изстраване. Професионалната ориентация в изпълнение на тези активности изхожда от факта, че хората се различават по своите психо-физични качества (Juric 2004).

Като научна област психологията активно се ангажира с разкриването на личностния потенциал, относно ориентацията за избор на дадена професия и мотивите за това. Различни клонове в психологията като: когнитивна психология, социална психология, медицинска психология, психологията на труда, научно обосновават насочеността на избора, както и поведенческата активност, като следствие от него. Психологията на труда изготвя редица техники за оценка на трудовата активност, привързаност към работата, професионалните способности, възможностите, както и характеристиките на личността, които се използват при насочването и за избор на професия. Така изборът на професия и ориентацията за нея представлява прогноза коя личност е най-способна за извършване на определена работа. Изборът на професията има важна роля в живота на всеки човек, с него индивидът избира своя начин на живот. Търсенето на връзка между професията и личностните особености на желаещите да я изпълняват, започва да се реализира чак в средата на миналото столетие, когато човешкият фактор се определя като доминиращ в производствената сфера. Поставя се идеята не само за подготовката на личността за реализиране на определена професия, включващ нейната професионална пригодност, но и съотносимостта на личностния капацитет с това, което поражда разкриването на т.н. психична пригодност за изпълнение на определена професия.

1.2. Исторически контекст на идеите за професионалната ориентация

През всички исторически епохи професионалната ориентация винаги е следила и се е адаптирала към промените на общественото производство. „Цялото обществено развитие, от миналото до днес, насочва своя път към свободата и правото на индивида да има свобода при избора на професия” (Йелавич, 1991). Водено от своите потребности, исторически, всяко човешко общество създава свои начини за избор на трудова активност за младото поколение.

По времето, когато тежкият трудов процес се реализира чрез роби и крепостни селяни, критерият за избор на работа се променя; наследствените социални позиции заменят значението на естествените свойства. Образованието става привилегия на по-висшия социален слой, което определя социално разделение не само в избора, но и в усвояването на една професия. Периодът, когато обществото управлява робите, е важен и за това, че през него се появяват първите теоретични подходи към професионалното ориентиране. Важна роля в това имат древногръцките философи Аристотел и Платон, в чиито произведения прозира идеята за биологичната предразположеност на професионалната активност на личността.

Развитието на индустрията, характерна за капиталистическото общество, води до промяна в обхвата на професионалната ориентация и избора на професия. Усвоените, чрез образование, професионални умения се превръщат в ключов фактор за успешната работа на индивида, а с това и успеха на целия производствен процес. Разпределянето на хората (за определено работно място) успешно се прави на основата на знанията и способностите на работниците. Методологично Френската буржоазно-демократична революция повлиява върху моралните и социо-културни идеи за равенство между хората и различията, които са резултат от убежденията и предразсъдъците им. С появата на научни организации и рационализация на работата, започват да се развиват и методите на изследване на хората и работата. Развитието на експерименталната психология е всъщност началото в развитието на професионалната ориентация като социална практика и теория (Йелавич, 1991).

1.2.1. Професионалното ориентиране през XX век

Практическата приложимост на идеите за развитието на професионалната ориентация се свързва с името на Франк Персон, който в 1909 година публикува

книгата „Изборът на професия“, а в 1908 година в Бостън основава първото в света „Бюро за работа“. В него се извършват консултантски услуги за съветване на младите хора при избора им на професия. Това води до конструиране на първите механизми за провеждане на психологична консултация с цел професионално ориентиране.

В началото на XX век във Франция са създават офиси за професионална ориентация на младежите, с което се подобрява сътрудничеството между различните професионални кадри, които работят за това (наставници в началните училища, лекари и учители).

Така през тридесетте години на XX век професионалната ориентация започва активно да се развива и да се прилага в практиката. След Втората световна война се поражда и потребността в производствения процес масово да навлязат жени, както и професионално подготвени млади хора. Периодът на 70 години се свързва с приемането на „Резолюция на професионално ориентиране на младите хора с цел да се насърчи работата в училищата в съответствие с професиите“ (Glivetic, 2011).

Периодът на 70-80 години поставя все по-задълбочено изучаването на съдържанието на труда и трудовата дейност на хората и поставя пред избора на професионална реализация нови предизвикателства. Търси се конкретната връзка между професията и личностните характеристики на изпълняващите я. През този период се заражда се идеята за диференциален подход към анализа на тази връзка. С цел получаване на по-висока производителност на труда, професионалната ориентация се разглежда като съвкупност от няколко елемента. На първо място е наличието на мотивация за дадена професия, пораждаща желание в личността за нейното изучаване и планиране на усвояването и. Ориентацията в света на професиите включва личностно обосноваване на мотивите за избора. На второ място са личностните психофизиологични предпоставки за усвояване на конкретни професионални знания, умения и компетенции, които са свързани с изпълнението на основните дейности в професията. На трето място са специфичните личностни характеристики, които са решаващи за изпълнението на всяка професия. Независимо, че всеки човек може да избере да работи това, което му харесва професионалната ефективност от дейността му е различна. Пригодността към изпълнението на поставени професионални ангажименти неизменно включва характеристиките на личността.

Фигура 1. Аспекти на консултирането с цел професионално ориентиране

1.2.2. Възрастови измерения на професионалното ориентиране

Професионалното ориентиране не е константа, тя постоянно се променя, както във възрастов, така и в индивидуален план. Важен елемент, в него, е възможността за избор на бъдеща кариера, професионално израстване и професионално самоусъвършенстване. Процесът на професионално ориентиране, във възрастов план, започва още от периода на детството. Детето показва своите професионални интереси чрез избора на играчки или роли, които изпълнява в игрите.

Пребиваването на ученика в учебна среда го прави целенасочен обект на профориентационна работа от страна на учители и експерти. За разлика от предходните възрастови периоди ориентацията, в света на професиите, се основава на преработката на информация за тях, поради което изборът има рационален характер. Динамиката на всички избори, през периода на юношеството, е голяма. Колкото повече младия човек научава за себе си, за своите силни и слаби страни оценени и от околните, толкова повече вероятността за адекватна професионална ориентация се засилва, защото сработва механизмът на личностното (в това число) и професионално самоопределение. Консултацията с цел ориентация подпомага възможността да се разкрие потенциала на професионалното му самоопределение.

Професионалните интереси и предпочитания са част от цялостната професионална ориентация на младия човек. Откриването на професионалните интереси и предпочитания в периода на пубертета са само началото на ориентационния процес.

Целият този продължителен процес на професионална ориентация се подпомага от учителите в училище, от съветите на родителите, препоръките на близките и т.н. Те дават препоръки относно избора на учебно заведение или професия, подпомагат и подкрепят професионалния избор и поощряват себеизразяването и себеутвърждаването на юношата.

В горната училищна възраст реалният професионален избор може да се влияе от няколко ефекта:

- ефект знание – професионалната ориентация е следствие от по-голямата информация, която има юношата за дадена професия;
- ефект учител – професионалната ориентация се влияе от положителното оценяване на юношата от страна на учителя за дейности, с които се е справил много добре или е показал високи резултати. Самият учител се определя като обаятелен, привлекателен, интересен като събеседник, умеещ да „завладе“ вниманието на ученика;
- ефект на тъждеството – професионалната ориентация е провокирана от интереса на ученика към даден учебен предмет и неговото съдържание;
- ефект родител – професионалното ориентиране е следствие от влиянието и намесата в желанията на детето от страна на единия родител или и двамата едновременно. Родителите могат да насочат детето си към избор на професия за която те са мечтали, но не са успели да усвоят или членове на семейството я практикуват от поколения (наследствени лекари, адвокати, шивачи, сладкари);
- ефект на близките – професионалното ориентиране се влияе от околните, които дават съвети относно това кои професии са „престижни“ или каква професия има бъдеще в дадено населено място;
- ефект на „добрия човек“- юношата се ориентира в професия, която оценява като хуманна от гледна точка на значимостта и за поведението и живота на хората. Изборът се основава на желанието за уподобяване поведението на този, който я реализира;
- ефект незнание – той е противоположен на ефекта на знанието. При него юношата се ориентира към (особено ако учи) такава професия, която е нова (за пазара на труда) и малкото информация, за нея, я прави авантюристично привлекателна;
- ефект влияние на експерта – професионалното ориентиране е следствие от умението на професионалист, в своята област да „грабне“ интереса на юноша, който се стреми да получи повече информация за съдържанието на дадена професия;

- ефект заплата –ориентацията е към финансовата обезпеченост на дейността, която се извършва в професията;

- ефект здраве – ориентацията към определена професия се влияе от здравословното състояние, от медицинските противопоказания, определени на основата на заболявания на: опорно-двигателния апарат, ендокринната система, ушите, очите и носа, кожни заболявания, функционални нарушения.

Всеки професионален избор носи в себе си заряда на мечтите на младия човек. Той не само иска да бъде трудово активен, но и да постига високи резултати в това, което прави. Проекцията на себе си в бъдещето е формата за докосване до мечтата. В момента в който професионалният избор е направен се търси възможността за бъдещо професионално развитие и израстване в професионалната йерархия.

1.3. Изборът на професия – основа на професионалното ориентиране

Още към края на минали век Ланкшайер (Lancashire, 1971) прави първото разделение на професионалната ориентация на основата на личностните избори на децата. Той представя два вида теории - „диференциални теории” и „теории за развитието”. Според автора първите теории показват в каква степен и по какъв начин едни хора, от една област на работа, се различават от хората, които извършват друг вид работа. Диференциалните теории доказват, че индивидите се различават по интелигентност, интереси, личностни характеристики, ценности, мотиви и различни изисквания по отношение на себе си. Към тях се отнасят теорията на Ан Ро (1957) и теорията на Дж. Холанд.

Към авторите на теориите за развитието, наречени от Ланкшайер (1971) „теоретици за развитието”, се отнася и Доналд Сюпер. Той е първият за когото професионалното ориентиране не е моментен или възрастов проблем, а е плод на развитието на личността. Наблюдавайки процеса на професионален избор той установява, че личния опит определя бъдещото професионално поведение на индивида, защото хората се различават по своите способности, интереси, структура и затова се ориентират в различни професии.

Силно доближаваща се до тези идеи е и теорията на Гинцберг, който заедно със своите сътрудници, прави опит да даде по-широка обосновка за ролята на развитието в избора на професия (Николоски, 1997). Изборът е процес, който започва в детството и завършва в юношеството като през този период осъзнатият избор преминава през

няколко етапа. Гинцберг смята, че четири фактора са ключови в този процес: реалност (физическа и социална среда), влияние на процеса на образование, емоционални фактори и лични ценности на личността.

1.3.1 Психологична структура на професията

По своята същност всяка професия е уникална и неповторима. Такава е и човешката личност. Каквато и да е професията, тя се изпълнява от човешки индивиди с техните особености и характеристики. За всяка професия степента на изразеност на психичните процеси, психичните свойства и психичните качества е различна. Професионалният избор е резултатът от тяхното осъзнаване, а професионалното ориентиране първата стъпка към това. Психологичната същност на професията се изразява в структурен модел – психопрофесиограма. Той представлява връзката между личността и изискванията към нея от страна на професията.

Адекватната професионална ориентация е предпоставка за успешното изпълнение на дадена професия, но все още не определя психично-професионалната пригодност на личността за нея. Насочеността към избора на професионална активност е само първата стъпка към професионалните търсения на младия човек и се основава на собствените интереси и желания. Самият професионален избор е плод приоритетно на собственото самооценяване, но много се влияе и от оценките на околните (родители, учители, близки приятели). Затова е по-правилно в училищна възраст да се говори за наличие само на професионални интереси, които все още не са „изкристализирали идеи за професии“; а по-скоро определят сфера на професионална насоченост, която впоследствие може да се превърне в осъзнат професионален избор. (Манчева, 2016) Той се влияе от два фактора: личностните особености и избора на обкръжение в което ще се реализира професионалната активност. (Holland J. 1963) Те са решаващи и за оформянето на професионалния интерес.

Съществува връзка между характеристиките на темперамента и професионалните интереси на юношите. Юношите с интернална характеристика предпочитат професии, които да удовлетворяват „затвореният“ им вътрешен свят, собствените им преживявания, мисли и чувства. Положителните корелации показват статистически значимата връзка между интровертността и избора на типа професионална сфера. (Манчева, 2016)

Професионалните интереси, които са част от процеса на професионално ориентиране са изцяло възрастово обусловени и преминават през няколко етапа. Първоначално професионалният интерес започва с положителното отношение към външната, видима страна на професията, онова, което по-скоро е свързано с нейната демонстративна ефективност и младият човек „чувства“ дадена професия и емпатира на хората, които я изпълняват. Като следващ етап в развитието на професионалния интерес - професията се свързва с чувствата, които тя носи на този, който желае да я изпълнява и формира нагласа за личностна значимост. Мисълта за нея се появява все по-често и желанието, за опознаването и, се засилва. Третият етап е свързан с рационалното обосноваване на професионалния интерес.

1.4. Професионално ориентиране в периода на юношеството

Понятието юношество в специализираната литература се определя по различен начин, то се представя като преходен период от детството в относителна зрялост. В съответствие с тези разбирания основен акцент, за възрастта, е поставянето на биологичното влияние в поведението на младите хора и социалните фактори, влияещи върху поведението им в това число и активността им – учебна, професионална и социална.

Като цяло юношеството представлява възрастов преход от детството към зрялостта, което означава, че юноша не е дете, но не е и възрастен. Липсата на социална зрялост се продължава, а новите личностни предизвикателства и възможности все още не са достигнати. Когато се говори за юношеството много е трудно да се дадат ясни показатели, които биха определили края на детството и началото на периода на възрастността. Най-често юношеството, като част от онтогенезиса на личността се разделя на три периода: ранно юношество (от 12 до 15 години), средно юношество (от 15 до 17 години) и късна юношеска възраст (след 17 години).

1.5. Професионално развитие на юношите

Процесът на професионално развитие започва в детството и се определя от биологичната зрялост на детето както и от средата, в която то живее и се развива.

В професионалното развитие на младите се различават три фази, които се срещат при всички деца, независимо от културата в която живеят, защото обуславят биологичния и социалния период в развитието им.

Първата фаза е „периодът на сънуване“, която се проявява в предучилищния период и присъства и в по-ниските класове в началното училище. Периодът приключва с влизането на детето в пубертета, което обхваща възрастта 11-12 години.

Втората фаза е „изследователска фаза“, която започва с навлизането на детето в пубертета, и може да продължи до края на средното образование. Тази фаза се характеризира с „бурни“ преразглеждания на собствените интереси, способности и ценности, както и тяхното съответствие с изискванията на определени професии. Това е фазата, в която детето анализира целите, които желае да постигне.

Третата фаза е „реалистичен период“, за която е характерна активност по планиране на по-нататъшното образование, анализиране на възможностите за работа в определена професия и свързването на професионалния избор със специфичната житейска ситуация. Тази фаза има голяма продължителност, тя присъства през целия живот и най-често започва с избора на професионално училище, колеж, университет, обучителни курсове.

1.5.1 Развитие и проблемни зони на професионалната идентичност в периода на юношеството

Професионалната идентичност в периода на юношеството представлява централна конструкция в професионалното развитие на личността и затова много автори я определят като основополагаща в професионалния избор. Тя дава основата за определяне на целите и самоуправлението и правилния избор на бъдещата професия (Hirschi, 2011).

Установяването на стабилна професионална идентичност, в периода на юношеството, е много значимо явление при избора на бъдещата професия. Преобладава мнението, че професионалната идентичност трябва да се развива под влиянието на цялостния контекст, в която се осъществява.

Един от най-важните фактори, които затрудняват избора на професия има социални измерения и в посткомунистическите общества се свързва с високата безработица. Младия човек се ориентира към избор на професия, която се търси на пазара на труда, а не се свежда само до неговите желания и способности.

Друг фактор, който затруднява избора на професия, основана на способностите и желанията, са бързите технологични промени, динамичното развитие на компютърните технологии.

Един от обективните фактори, които затрудняват избора на бъдещата професия е недостатъчната информираност за многообразието на професиите.

Социално-психологичните промени в преходния политически период също затрудняват избора на бъдеща професия. През него системата на ценности, начина и стила на живот се променят. У юношите възниква конфликт между желанието да се работи това, което се иска, за което се има способност и знания от една страна и възможностите да се успее от друга страна.

Като последен фактор, който затруднява избора на бъдещата професия при юношите е личностната нерешителност при избора на професията. Този феномен привлича вниманието на психолозите през последните години, преди всичко заради факта, че работата е един от критериите за оценка на здравия човек.

1.6. Основни подходи в професионалното ориентиране през юношеството

1.6.1. Медицински подход

Медицинската психология частично изучава заболяванията, които водят до появата на увреждане, водещо до ограничаване процеса на професионална ориентация. При учениците с увреждания се създава връзка между функционалните последици от увреждането и възможността те да се насочат към правилен избор на бъдеща професионална реализация. Професионалното насочване и професионалната ориентация обикновено се осъществяват в рамките на образователния процес и поради това учениците с увреждания са включени като специална обучителна категория към която освен това, че придобиват знания, умения и способности, също така се проследяват и промените в тяхното увреждане или заболяване.

1.6.2. Училищният климат и културата като детерминанти за професионалното развитие на юношите

За да може училището успешно да отговори на съвременните промени в света на професиите и образователните нужди на учениците, учителите и училищните психолози подчертават социалните ценности на работата, дават модели на успешни

работници, запознават учениците със света на професиите, стимулират децата към откриване на собствените си способности, качества и интереси. По този начин училището укрепва капацитета на нуждите на ученика за успешно справяне със съвременните социални предизвикателства, прави ги професионално по-зрели. Целта на професионалното ориентиране, в училищна среда, е да се помогне на ученика да открие личностната си самоефективност за целите на бъдещото си професионално развитие.

1.6.3.Ролята на връстниците при избора на бъдеща професия

Групата на връстниците е значима за откриване на професионалната идентичност на юношата. Първоначално тя се използва за преодоляване чувството на самота и дава възможност за запознаване с нови приятели, а по-късно връстниците са важни, защото се развива възрастово чувство за принадлежност, доверие и подкрепа, емоционална сигурност, самочувствие, възможност за признание от останалите, които са необходими за адекватното самооценяване на юношата. Процесът на професионален избор се влияе от това, доколко избраната професия е позната и приета от приятелите. Много често приятели се ориентират към избор на една и съща професия, защото желаят да запазят приятелските си отношения и в бъдеще или имат сходни професионални интереси.

1.6.4. Ролята на семейството за професионалната ориентация на юношите

Семейството е среда, в която личността прекарва най-голямата част от времето си: в семейството човек расте, развива се, формира своята личност. Семейството и отношенията в него оказват голямо влияние както в цялостния живот на индивида, така също и при избора на бъдещата му професия (Olaosebikan, Isaac, Olasakin, A.Mopelola, 2014).

Още в ранна възраст детето реализира различни активности, за да реши кои, от тях, му харесват. Докато детето е малко дейностите, в това число и игрите, често се определят от родителите, те решават какви действия да изпълнява и сами определят кои най-много му подхождат и кои не. Първите детски представи за себе си, детето създава именно в семейната среда. Първоначалната “картината за себе си” повлиява всички следващи негови избори и самооценка. Знанията за себе си, от семейството,

повлияват самочувствието и самоуважението на детето. Първите си професионални ориентири то реализира в семейна среда, търси мнението на родителите за това как се справило с дадена задача, която съответства на възрастовите му възможности, но съдържа в себе си трудова активност (детето помага при почистване на дома, прогответе на храната, поправяне на счупени домашни уреди и др.) Семейните отношения, стимулират и същевременно насочват първоначалните избори на професии и ориентация в многообразието им. Детето се интересува, търси значимостта на професията и я свързва с хората, които я изпълняват.

1.7.Родителски възпитателни стилове

Родителските възпитателни стилове се проявяват много рано и са налице през цялото детство и юношество. Те представляват „сравнително последователен начин на поведение на родителя, чрез който се установява цялостната връзка с детето“ (Matejevic , 2007, 75). С промяната на нуждите на детето се променят и родителските възпитателни стилове и емоционални отношения (Todorovic, 2005). В социален смисъл развитието на юношата в голяма степен се определя от използваните, от родителите, възпитателни стилове. Най-често срещаният начин на групирането им е в четири групи:

Авторитетен стил на възпитание, който се отличава с близост между родителя и детето.

Авторитарен стил на възпитание, характеризиращ се с налагане на постоянен родителски авторитет.

Допустим стил на възпитание имат тези родители, които нямат никакви изисквания и ограничения за своите деца.

Небрежен стил на възпитание характеризиращ родители, които нито са включени, нито се интересуват от децата си.

Като най-положително влияещ възпитателен стил авторите определя авторитетния, където родителите са топли, грижовни и ангажирани. Такива родители са готови да поставят на децата си определени задачи, но в същото време им дават и достатъчно свобода, за да се справят с тях. Всичко това се осъществява в атмосфера на взаимно уважение, разбиране и открита комуникация между родителя и детето.

В по-голямата част от изследванията преобладава двумерния модел на разглеждане на възпитателни стилове. Такъв е модела на Шефер (Schaefer, 1959, по

данни на Piorkowska-Petrovic,1991) предлагаш две измерения: афективно и контролно. Афективното измерение включва емоционалната връзка на родителя с детето: топло или студено възпитание. Измерението контрол показва допустимата психична и физическа свобода и независимост на детето и се характеризира със снизходително и ограничено възпитание. Комбинацията от тези измерения дава четири вида възпитателни стилове: топло – толерантно; студено - толерантно; топло - ограничаващо; студено - ограничаващо.

Отношението към детето, от страна на родителите, отределя неговото отношение към себе си, към своите успехи и неуспехи, самооценка, повлиява процеса на социално търсене на себе си и своите професионални интереси и призвание.

1.8. Влияние на пола върху професионалната ориентация

Половата принадлежност, на индивида, има голямо влияние във всеки аспект на живота му. Освен биологичното си значение половата идентификация повлиява насочеността на професионалния избор, оценката на личностната ефективност и ориентацията в търсенето на професионалната самоефективност. Половата идентичност се формира между 18 месеца и 3 години и показва как детето се възприема като полово принадлежащо.

В периода на юношеството социалната полова идентичност не е изкристализирало явление, поради което професионалната ориентация се основава приоритетно на биологичните измерения на пола и психологичната оценка за него. В повечето изследвания изборът на професия е полово обременен. Въпреки равенството в избора на професия и свободата на професионалното ориентиране, момчетата и момчетата имат различни представи за професионалната си реализация. В периода на търсене на личностна и социална идентичност, професионалната идентичност все още не е възрастово осъзната.

1.9. Връзката личност - професия

Всеки човек има уникална личност, която представлява единно цяло на характеристики, емоционално-психологични и физически особености. Многообразието им в структурата на личността определя нейната индивидуалност. Индивидуалните характеристики създават усещането за неповторимост, докато особеностите - съдържанието на познанието и насочеността на личностната активност. Ориентацията

към избора на професионална перспектива включва и едното и другото. Личността на всеки индивид се образува с посредничеството на няколко фактора. Двата най-важни фактори са наследствеността и социалната среда. Наследствените фактори включват тези особености на личността, с които тя се ражда и никой не е в състояние да ги промени. Към тази категория спадат: пол, физически предразположения, темперамент, способности. В периода на юношеството личността научава повече за индивидуалните си характеристики, за силните и слабите си страни, за нагласите си, ценностите, мотивите и личностните си потребности. В психологичния профил на всяка професия се съдържат част от нивата на изразеност на необходимите за успешното и изпълнение личностни характеристики. Научавайки за професията, юношата търси връзка между знанията за професията и тези за себе си. Той се ориентира към избор на такава професия в която наличният му личностен капацитет ще съответства на психологичния профил.

Социалните мотиви (материална сигурност, усъвършенстване и развитие, лична свобода) имат външен характер за личността и много често се стимулират от родители, учители или други възрастни. Личностната самоефективност е мотив, който се отнася до категорията “вътрешни мотиви”, ориентиран е към самооценяване за успешно усвояване и реализиране впоследствие на избрана професия.

Връзката между личностния капацитет и професионалната ориентация и избора на професия, успешно се установява чрез Пет факторния модел на личността НЕО-П-Р. Структурата на този модел произтича от теорията на личността и лексикалния подход, който означава съществуване на индивидуалните различия между хората, които се отнасят до социалната и психологическата реалност (Крапич, 2005). Пет факторния модел на личността има голяма емпирична база и има широко приложение в теорията на личността. Чертите на личността са възприемани като ендогенни базисни тенденции, които са в динамичен процес с други елементи, които определят човешкото функциониране.

Особеностите на личността са предимство или недостатък по отношение на специфичните изисквания на самата работа. Те са значим елемент от разработването на професиограмата и психограмата за всяка професия и показват необходимостта от умения за разрешаване на проблем, планиране, организиране и прилагане на възможностите, отношения с други хора, което се отнася до специфичен начин, по който личността комуникира: откритост, адаптация към различни хора и ситуации,

способност да вярват на другите; личен стил - първични ценности и отношение към живота, способност за адаптация към предизвикателствата на работата.

1.10 Същност на професионалното ориентиране на учениците в Република Македония

Значим научен принос в разкриване на съдържанието на отделните професии имат Вангел Янкуловски и Михайло Видоевски (1982), които правят класификация на видовете професии, разрешени за практикуване в Македония. Те установяват, че всяка от тях има свой икономически и социален статут и изборът на младите хора се влияе от това. Констатира се обаче и фактът, че учениците са недостатъчно информирани относно съдържанието на всяка професия, което пряко засяга същността на целенасоченото и организирано професионално ориентиране. Този факт активизира учителската общност и затова редица педагогически дейности (посещение на работни места, въвеждане на практически занятия в обучението) се осъществяват в посока на развитие на професионалната ориентация. Въвеждат се и извънкласни форми на работа като лекции, индивидуално информиране, анкетиране на учениците и родителите.

Днес в Република Македония професионалното ориентиране излиза извън границите на училището и се превръща в социална услуга. Нараства броят на центровете за професионално консултиране, които не са насочени само към оценка на способностите и качествата на личността на младите хора, обхватът на консултантските услуги се увеличава чрез насърчаване на професионалното развитие, оказване на помощ при вземане на решение и поставяне на професионална цел.

Глава II. Методологична част – дизайн на проведено психологично изследване

2.1. Цели на изследването

Главна цел на изследването е да се установи дали пола, родителското отношение и личностните характеристики са факторите, повлияващи професионалната ориентация на юношите в Р.Македония. За да се постигне главната цел на изследването се възприема наличието на връзка между чертите на личността и избора на бъдещата и професия. В това се включва и влиянието на родителското отношение, както и половата принадлежност на изследваните лица. Тези връзки се търсят в две възрасти - 15 и 18 годишни момичета и момчета.

2.2. Задачи на изследването

За да се постигне крайната цел на изследването и с оглед да бъдат проверени подвигнатите хипотези поставяме два вида задачи:

2.2.1. Организационни задачи на научното изследване

Изследването е проведено в продължение на две учебни години в средни училища в Р.Македония. В него участват ученици в първата година от обучението си в гимназия и в четвъртата година на същите гимназии.

2.2.2. Изследователски задачи.

Постигането на научната цел предполага поставянето на следните изследователски задачи.

1. Търсене на връзка между пола и професионалната ориентация на юношите в двете възрасти 15 и 18 години. Доказване значимостта на възрастта за половата професионална ориентация.

2. Разкриване съдържателната страна на професионалната ориентаци в двете възрасти.

3. Определяне обусловеността на професионалната ориентация от учебната успеваемост на юношите.

4. Разкриване значимостта на родителското отношение за професионалното ориентиране на юношите.

5. Установяване съдържанието на значимите личностни характеристики, влияещи върху професионалната ориентация към точно определена професия.

6. Съставяне на професионално ориентиран профил на момчетата и момичетата на 15 и 18 години

7. Определяне статистическата значимост на установените връзки.

Изследователските задачи са в основата на научната теза на изследването.

Научна теза: Професионалната ориентация в периода на юношеството се влияе от възрастта, пола, училищната успеваемост, стиловете на родителско отношение и личностните характеристики.

2.3. Хипотези на изследването

Основна Хипотеза: Предполагаме, че личностните характеристики, училищния успех и съдържателните характеристики на отношенията на родителите към юношите са фактори пряко влияещи върху професионалната ориентация на юношите в Република Македония.

За да се потвърди основната хипотеза е необходимо да се поставят на анализ няколко допълнителни хипотетични предположения:

Хипотеза 1: Полът и възрастта определят избора на бъдещата професия при юноши в Република Македония. Момчетата предпочитат професия от системата “човек-техника”, а момичетата от системата “човек-човек”.

Хипотеза 2: Личностните черти са предиктори за избора на професия. При юношите те са свързани с избора на професии от системата „човек – природа“ , “човек-знак”и „човек – човек“. Съзнателността е в пряка зависимост от избора на бъдещата професия и не се влияе от възрастта.

Хипотеза 3: Отвореността са основни фактори за избора на професии от системата “човека-човек” и не се влияе от пола, възрастта и влиянието на родителите, при юношите в Република Македония

Хипотеза 4: Средният успех на юношите в Република Македония не е предпоставка в ориентацията им за избор на бъдеща професия.

Хипотеза 5: Възпитателните стилове на родителите оказват положително влияние върху насочеността на професионалните избори на децата им.

2.4. Определяне на променливите

За реализиране на психологичното изследване се определят зависимата и независимата променлива.

2.4.1 Зависима променлива

Зависима променлива, в това изследване, е изборът на професията сред юношите в Република Македония.

2.4.2 Независима променлива

Като независими променливи в това изследване, са чертите на личността, пола на юношата, стила на възпитание на родителите и училищния успех, които имат влияние върху избора на професия.

2.5. Изследвани лица

В реализирането на задачите и целта на психологичното изследване участват ученици на възраст 15, 17 и 18 години. Те се обучават в началото на гимназиалната степен и четвъртата година на гимназии от Република Македония. Общият брой на изследваните лица е 400 човека (200 броя изследвани лица на 15 години и 200 броя на 17-18 години) Факторът пол е включен в изследването като променлива.

2.6. Процедура на изследването

Изследването е проведено в периода от м.април 2016 до м.май 2017 година, в градове в Р.Македония, където има гимназиално обучение. При реализирането на изследването са спазени моралните и етични изисквания. Предварително е уговорена среща с преподавателите, получено е съгласието на директорите на съответните средни училища. Спазен е и принципът на доброволност и анонимност за участие, от страна на учениците, и запазване конфиденциалността относно получените резултати.

2.7. Методи за събиране на изследователски данни

2.7.1. Психологични въпросници

В хода на изследването на участниците се предлагат в папки три въпросника: NEO-Pi-R инвентаризация на личността, Тест за професионална ориентация - Диференциално -диагностичен въпросник на Е.А.Климов (ДДО) и скала за измерване на родителските нагласи на Коѓопелич ,и трите въпросника са адаптирани за условията на Република Македонија от Институт по психологија Скопие.

2.7.1.1.Диференциално-диагностична въпросник на Климов (ДДО)

Диференциално-диагностичният въпросник на Климов (ДДО) представлява специфично психодиагностично средство, за определяне на професионалните интереси при младите хора. В себе си съдържа различни дейности, групирани и представени в 20 въпроса.Въпросникът включва следните области на интереси, които са събрани в определена професия:

“Човек-природа”, включва ориентация към природата и интереси към професии, свързани с растения, животни и икономика.

“Човек техника” - включва техническите професии, както и професии, които осъществяват активно взаимодействие на човека с различни машини и уреди.

“Човек-Човек”, включва група професии, при които хората лесно влизат в контакт с непознати хора, работят добре в група хора, имат възможност добре да анализират поведението на другите и своето поведение, разбират намеренията на другите хора.Имат способността да говорят, умеят да убеждават хората.

“Човек-знак”, включва професии, свързани с използването на писмени знаци, включително и способности за обработка на информации.

“Човек-изкуство”, включва всички творчески професии.

2.7.1.2.Въпросник NEO-Pi-R

NEO-Pi-R въпросникът на личността е използван в редица изследвания, свързани с организационната психология и удовлетвореността от работата. NEO-Pi-R въпросникът на личността се прилаган в редица изследвания, свързани с организационната психология и удовлетвореността от работата. Той е включен и адаптирания за македонски условия,предлага подробна и цялостна оценка на

личността, която се основава на петфакторния модел на личността, свързана с концепцията за „голямата петорка“ (Big Five). Основните фактори (домейни) включват:

1. Невротизъм (N) със субскалите - тревожност, враждебност, депресивност, социално безпокойство(стеснителност), импулсивност, уязвимост.
2. Екстраверсия (E) със субскалите: добронамереност, общителност, асертивност, активитет, търсене на усещания, позитивни емоции.
3. Отвореност към нов опит (O) - със субскалите: фантазия, естетика, чувства, действие, идеи, ценности.
4. Сътрудничество, насоченост към другите (A) - със субскалите: доверие, откровеност, алтруизъм, покорство, скромност, отзивчивост.
5. Съзнателност, Добросъвестност (S) - със субскалите: компетентност, ред, съвестност, стремеж към постижения, самодисциплина, стил на вземане на решения.

2.7.1.3.Въпросник на възпитателните нагласи (VS-скала) на Ясмина Коѳопелич

Третият психологичен въпросник диагностицира оценката на възпитателните нагласи (VS-скала) на родителите. Въпросникът съдържа две основни скали, които измерват и две насоки на възпитание: афективни и контролни. Скалата се състои от 44 айтеми, а в себе си съдържа 4 субскали: 1."горещо" възпитание; 2."студено" възпитание; 3."освободено възпитание"; 4."ограничаващо" възпитание. Мащабът на родителските стилове се основава на разделянето им на: топло-позволителен, топло-ограничаващи, студено-позволителен и студено-ограничаващи. От това разделение на родителските стилове се изграждат 4 скали за измерване на образователните стилове: топъл образователен стил, студен образователен стил, позволителен образователен стил и ограничаващ образователен стил.

2.7.2. Анкетна карта

Съдържанието на анкетната карта включва отговори на въпроси, отнасящи се до получаване на информация за пола, възрастта и учебната успеваемост. Те дават възможност да се установи социалния статус на изследваните лица и резултатите се използват като променливи.Резултатите от въпросите в анкетната карта спомагат за

разпределение на изследваните лица в две групи по възраст, както и групи, разпределени по полов признак.

2.8. Методи за обработка на получените данни

Получените изследователски данни са обработени със статистическа програма SPSS – 20. За постигане на поставените цели и доказване на хипотетичните предположения се използват няколко статистически процедури: t-тест на независни извадки (Independent Samples T-test) за сравняване на средните стойности на тествания признак в две групи и дисперсионен анализ (ANOVA) за проверка на хипотези за равенство между повече от две средни. В описателния анализ се анализира средната аритметична стойност, стандартното отклонение, най-високият и най-ниският резултат.

2.9. Етични проблеми

В хода на процеса на провеждане на изследването се спазват моралните норми и правила за събиране и обработка на резултатите. Изследването се реализира след предварително съгласие с директорите на училищата, класните ръководители, както и доброволното участие на учениците. Обезпечени са анонимността на отговорите, чрез символи, които избират самите изследвани лица. Това се отнася и за изследваните родители. Основните етични стандарти се основават на: доброволност на участниците, анонимност, създаване на спокойна атмосфера за провеждане на изследването, обезпечаване на обратна връзка.

ГЛАВА 3. Анализ на получените резултати от проведеното психологично изследване

3.1. Социални характеристики на извадката изследвани лица

Основните променливи, свързани със статуса на изследваните лица включват: пол, възраст и училищен успех. Изхожда се от разбирането, че биологичните и социални характеристики на юношите са преките фактори, влияещи върху личностната активност, в това число и професионалната, свързана с избора на професия.

Възрастта и пола на юношите е важна биологична, социална и психологическа категория в развитието им. Възрастовите характеристики определят и психосоциалното развитие. Изборът на бъдеща професия (и ориентацията в нея) се основава на възрастовите особености, включващи и познавателната потребност за ориентация в света на професиите. Именно тя е в основата на професионалните интереси. Последните изкрystalлизират когато юношата приключва процеса си на обучение в средното образование. Насочеността и интереса към света на професиите е по-различен когато юношата е в началото и в края на гимназиалното си обучение. Това обуславя избора на две възрастови групи – момчета и момичета на 15 и 18 години.

Таблица 1. Разпределение на изследваните лица по възраст и пол

Възраст	N	Пол
15 години	200	101момчета, 99момичета
18 години	200	100момчета,100момичета
Total	400	201момчета,199момичета

Третият социално-психологичен фактор е учебната успеваемост на изследваните лица. Средният успех по различните учебни дисциплини пряко влияе на професионалните интереси.

Таблица 2. Разпределение на изследваните лица по среден успех

Среден успех	Брой изследвани лица
Отличен (5)	187

Много добър (4)	136
Добър (3)	77
Total	400

3.2. Възрастта и пола като фактори, обуславящи професионалните ориентации при юношите

Таблица 3. Избор на професия при 15-годишните юноши

Пол	Човек-природа	Човек-техника	Човек-човек	Човек-знак	Човек-изкуство
Момчета	6 (3%)	30 (15%)	19 (9,5%)	17 (8,5%)	29 (14,5%)
Момичета	17 (8,5%)	7 (3,5%)	34 (17%)	10 (5%)	31 (15,5%)

От представените резултати в Таблица 3 се установява, че ориентацията е света на професиите е важен елемент от живота на младия човек. За началото на изследвания период ориентацията е полово диференцирана. Момчетата насочват своите професионални интереси към избор на професии от системата човек – техника с 15% , 14,5 %, към професии от системата човек – изкуство, докато в най-нисък процент (само 3%) професии от системата човек - природа. Момичетата демонстрират различна професионална насоченост- 17% предпочитат професии от системата човек-човек, 15,5 % от системата човек – изкуство, докато най-нисък процент (3,5%) професии от системата човек – техника. Подобно разпределение показва полово ориентационно разпределение на предпочитанията. Момчетата се ориентират към избори на професии, които изискват работа с машини и уреди, докато момичетата общуват с други хора. Творческите професии са еднакво предпочитани и от двата пола изследвани лица, съзидателният елемент, в тях, привлича младия човек. Половото разделение се потвърждава и от най-слабо реализираните избори, момчетата имат малки интереси, свързани с природата, а момичетата най-малко се интересуват от техника. Тази тенденция се запазва и при изследваните лица на 18 годишна възраст. Полът е предиктор за ориентация в света на професиите и се влияе от възприемането на мъжкия и женски модел на поведение.

Таблица 4. Статистическа значимост на професионалните избори по пол при 15-годишни юноши

	t-test for Equality of Means					Mean difference	Std. Error Difference	p
	T	df	Sig. (2-tailed)	95% Confidence Interval of the Difference				
				Lower	Upper			
Човек-природа	.705	198	.481	.63693	.30129	.16782	.23788	
Equal variances assumed	.705	196.17	.482	.63732	.30168	.16782	.23807	
Човек-техника	5.936	198	.000	.81242	1.6208	1.21662	.20497	
Equal variances assumed	5.936	197.92	.000	.81243	1.6208	1.21662	.20497	<0.01
Човек-човек	3.296	198	.001	1.1823	.29720	.73977	.22443	
Equal variances assumed	3.291	190.98	.001	1.1832	.29632	.73977	.22482	<0.01
Човек-знак	1.838	198	.068	.02887	.81874	.39494	.21491	
Equal variances assumed	1.837	197.56	.068	.02899	.81887	.39494	.21497	
Човек-изкуство	1.829	198	.069	.85370	.03202	.41084	.22457	
Equal variances assumed	1.830	197.99	.069	.85359	.03191	.41084	.22452	

След прилагане на статистическата процедура t-тест за независими променливи, за установяване влиянието на пола върху избора на бъдеща професия при 15-годишни юноши, се получава статистически значима разлика (на ниво $p < 0.01$) между момичета и момчета при професии от системата човек-техника ($t(198) = 5,936$, $p = 000$) Размерът на разликата между данните за средната стойност е висок (15 -средна разлика 1.21; 95% CI = 81 до 1.62; eta squared = 15), което показва, че полът при 15-годишни юноши е предиктор при избора на професиите от тази група. Статистическата значимост ($p < 0.01$) присъства и между двата пола изследвани лица при професии от системата човек-човек ($t(198) = 3.296$, $p = ,001$) Разликата между данните (средна разлика 0.73 95% CI = 1.18 след това 0, 29; eta квадрат = 05) доказват това. При останалите типове професии разликата между респондентите от мъжки и женски пол,

при избора на професия, от системите човек-природа, човек – изкуство и човек знак е статистически незначима.

Таблица 5. Резултати за избора на професия при 18 годишните

Пол	Човек-природа	Човек-Техника	Човек-човек	Човек-Знак	Човек-изкуство
Момчета	8 (4%)	34 (17%)	29 (14,5%)	9 (4,5%)	20 (10%)
Момичета	14 (7%)	7 (3,5%)	32 (16%)	16 (8%)	31 (15,5%)

Таблица 5 представят изборите на 18-годишните юноши. От тях се вижда, че тенденцията, свързана с професионалните ориентации се запазва. Те предпочитата професии, свързани с техниката и съвременните технологии. (17% избират професии от системата човек – техника , 14,5 % избират професии от системата човек – човек, а най-нисък процент (само 4%) е за професии от системата човек – природа). Изследваните лица – момичета се ориентират към избори на професии, свързани с работа с хора (16 % за професии в системата човек – човек, 15,5 % избират професии от системата човек – творчество и само 3,5 % професии от системата човек – природа).

Изборът на професиите при 18 годишните юноши в процентно отношение затвърждава половото разделение на професионалните ориентации от предходния възрастов период. Мъжкият и женски модел на поведение, който е значим като елемент на субективното самовъзприятие, силно влияе върху професионалната ориентация. Като цяло предпочитанията са разнопосочни. Липсва ясна тенденцията в изборите, което е доказателство, че освен пола и възрастта има още фактори, които значимо влияят върху устойчивия избор на бъдеща професия.

Таблица 6.Професионална ориентация по пол при 18 годишните момчета и момичета

	t-test for Equality of Means					Mean difference	Std.Error difference	p
	t	Df	Sig. (2-tailed)	95% Confidence Interval of the Difference				
				Lower	Upper			
Човек-природа Equal variances assumed	718	198	.474	.63710	.29710	.17000	.23686	
	718	184.49	.474	.63731	.29731	.17000	.23686	
Човек-техника Equal variances assumed	.101	198	.000	1.0473	1.8526	1.45000	.20419	
	7.101	186.34	.000	1.0471	1.8528	1.45000	.20419	<0.01
Човек-човек Equal variances assumed	.939	198	.054	.82705	.00705	.41000	.21149	
	1.939	188.88	.054	.82718	.00718	.41000	.21149	<0.05
Човек-знак Equal variances assumed	1.178	198	.240	.66845	.16845	.25000	.21219	
	1.178	195.316	.240	.66848	.16848	.25000	.21219	
Човек-изкуство Equal variances assumed	.762	198	.000	1.1431	.35686	.75000	.19936	
	.762	196.79	.000	1.1431	.35684	.75000	.19936	<0.01

От статистическите резултати, представени в Таблица 6 се установява наличие на статистически значима разлика при професионалната ориентация при различните типове професии, по пол, при 18-годишните момчета и момчета (изследвани лица) за професии от системата човек-техника, човек-човек и човек-изкуство. Статистическата значимост на пола при професиите в системата човек-техника е на ниво <0.01 ($t(198) = 7.1$, $p = .000$), размерът на разликата между данните (средна разлика 1.45, 95% CI = 1.04 до 1.85; $\eta^2 = 0.2$) е висока, което предполага, че разликата има значимост. Това се отнася и за професиите в системата човек-изкуство, където $p < 0.01$, ($t(198) = 3.76$; $p = .000$). Размерът на разликата между данните (средна разлика 0.75; 95% CI = 1.14 до 0.35; $\eta^2 = 0.06$) показва, че има статистически значима разлика в резултатите между респондентите от мъжки и женски пол при избора на професии в тази система. Много малка статистическата значимост се установява между резултатите по пол за професиите от система човек-човек. Размерът на разликата $p < 0.05$ ($t(198) =$

1.93, $p = .05$), между данните (средна разлика 0.41, 95% CI = .82, 00, eta squared = 0.01) при момчетата и момчетата е много малка, което показва, че изборите се доближават.

Както при 15, така и при 18 годишните изследвани лица, професионалната ориентация се определя от половата принадлежност. Най-значими различия има при ориентацията в професии, свързани с техниката, отнасящи се до опериране с различни машини и уреди. Със същата значимост са и различията в ориентацията, на изследваните лица към професии от системата човек-човек, свързани с работа с хора, осъществяване на контакт с непознати, засилен възможност за анализ на поведението на другите, както и своето поведение, разбират намеренията на другите, общуват и работят заедно. В края на възрастовия период разликата е и в ориентацията към професии, свързани с изкуството, където е засилен творческият елемент.

Таблица 7. Хи-квадрат по пол за различните системи на професионален избор

	Value	Df	Asymp.Sig. (2-sided)
Човек природа	20,698	8	.008
Човек-техника	82,479	7	.000
Човек-човек	31,765	8	.000
Човек-знак	2,639	8	.955
Човек-изкуство	16,495	9	.057

Стойностите на Хи-квадрат показват статистическа значимост между пола на юношите в Република Македония и професиите от системата „човек-природа“ на ниво на значимост $p < 0.01$ ($\chi^2 (8, n = 400) = 20,69, p = .008$), между пола и професиите от системата „човек-техника“ на ниво на значимост $p < 0.01$ ($\chi^2 (7, n = 400) = 84,47, p = .000$) и между пола и професиите от система „човек-човек“ на ниво на значимост $p < 0.01$ ($\chi^2 (8, n = 400) = 31,76, p = .000$), между пола и професиите от системата „човек-изкуство“ на ниво на значимост $p < 0.05$ ($\chi^2 (9, n = 400) = 16,49, p = .057$).

Анализът на Хи-квадрата доказва точноста на хипотезата, че полът и възрастта определят избора на бъдещата професия при юноши в Република Македония. Момчетата предпочитат професия от системата „човек-техника“, а момчетата от системата „човек-човек“.

3.3. Личностните характеристики като предиктори за професионалните ориентации при юношите

Вторият аспект на изследването включва разкриване влиянието на личностните характеристики върху професионалното ориентиране при 15 и 18 годишните момчета и момичета. Интегриращият подход в диагностиката обяснява как индивидуалните черти влияят върху ориентацията им към избора на бъдеща професия

Таблица 8. Разпределение на личностните фактори върху професионалната ориентация при 15 годишните момчета

Променливи	Човек-природа	Човек-техника	Човек-човек	Човек-знак	Човек-изкуство
Невротизъм (N)	3 (2,97%)	5 (4,95%)	2 (1,98%)	1 (0,99%)	4 (3,96%)
Екстраверсия (E)	1 (0,99%)	3 (2,97%)	2 (1,98%)	5 (4,95%)	4 (3,96%)
Отвореност към нов опит (O)	2 (1,98%)	8 (7,92%)	3 (2,97%)	4 (3,96%)	7 (6,93%)
Сътрудничество (A)	3 (2,97%)	9 (8,91%)	5 (4,95%)	3 (2,97%)	2 (1,98%)
Съзнателност (C)	2 (1,98%)	6 (5,94%)	9 (8,91%)	5 (4,95%)	3 (2,97%)

От резултатите, представени в Таблица 8 се вижда, че определена черта на личността е доминираща при избора на групата от професии. Най-силна изразеност личностните черти показват при професии от системата човек - техника и човек - човек. Изборът на професии от системата човек-природа и тяхната връзка с чертите на личността, измерени с NEO-Pi-R при 15 годишните юноши момчета, не показва високи измерения. Това се обуславя и от факта, че те са слабо предпочитани. По отношение на избора на професии от системата човек-техника доминиращи личностни характеристики на личността са сътрудничеството и отвореността към нов опит. Тази комбинация предполага, че момчетата търсят иновативното, новото, интересното, което се реализира чрез общуване. Те осъзнават, че сътрудничеството и работата в екип е важен аспект в съвременните професии, които имат бързо технологично развитие и визуално конструиране. Професиите от системата човек-техника са насочени към създаване, апробиране на нови технологични продукти, моделиране на работни групи, които работят съвместно и в единството е техния успех. В училище юношите се обучават да работят в групи и това повлиява изборът им. Отвореността е част от преодоляването на стереотипа, на шаблона и възрастовото бунтарство срещу

нормативността, характерна за тази възраст, тя е важен елемент от търсенето на лично и дори професионално поприще за откриване на нови неща, нови идеи, модели, което включва творческо начало. Ориентацията към професии от тази система предполага съвременен поглед към технологичните достижения, което е характерно за социалните интереси на мъжката активност.

Личностните обхвати на професионалните ориентации по отношение на професиите от системата човек-човек показват доминантност на съзнателното, съвестно, отговорно отношение, което включва качества като: компетентност, ред, организираност, прецизност и мотивация за постигане на лично поставена цел. Тези качества са важни при процес на взаимодействие с други хора и поемане на отговорност за резултатите от това. Макар и социално не толкова зрели, момчетата на тази възраст, показват готовност да следват стандарта на мъжки стереотипен модел на поведение при избора на професия от системата човек-човек. Ориентацията в системата професии човек – знак е характерна за момчета, които нямат силно изразени личностни характеристики. За тяхната реализация са значими повече способности (математически, рисувателни) тъй като професиите са свързани с обработка на голямо количество данни и неща, свързани със знаци като програмиране, счетоводство, геодезия, математика. Към тях обаче се ориентират момчетата, които се оценяват като устойчиви (от ниските стойности за невротизъм), отворени, самодисциплинирани, съвестни, отговорни и прецизни в това, което правят. Общителността им е гарант за споделяне на резултатите (от работата) и възможността да консолидират активността си с други хора. Те са отворени към социални интеракции. Професиите от системата човек – творчество също включва наличието на специфични способности и дарби. Те по-скоро са привлечени не от естеството на работата, а от процеса на творчество, на създаване на абстрактни образи, на възможността да използват въображението и личностните си търсения, а не репродукция или възпроизвеждане на информация. Предпочитанията към подобна активност са високи.

Таблица 9. Разпределение на личностните фактори върху професионалната ориентация при 15 годишните момчета

Променливи	Човек-природа	Човек-техника	Човек-човек	Човек-знак	Човек-изкуство
Невротизъм (N)	2(2,02%)	3 (3,03%)	5 (5,05%)	2 (2,02%)	4 (4.04%)

Екстраверсия (E)	3 (3,03%)	4 (4,04%)	4 (4,04%)	1 (1,01%)	3 (3,03%)
Отвореност към нов опит (O)	3(3,03%)	1 (1,01%)	3 (3,03%)	2 (2,02%)	3 (3,03%)
Сътрудничество (A)	3 (3,03%)	1 (1,01%)	5 (5,05%)	3 (3,03%)	3 (3,03%)
Съзнателност (C)	5 (5,05%)	1 (1,01%)	20 (20,20%)	5 (5,05%)	10 (10,10%)

На Таблица 9 са представени процентните съотношения между избраната професия и чертите на личността, при 15-годишните момичета. Основните доминиращи личностни черти, които са с най-високо присъствие са свързани с фактора съвестност и обхващат най-вече професионални ориентации към професии, изискващи взаимодействие и процес на общуване с други хора. В подобни професии се включват изисквания за наличие на комуникативни способности, емоционална стабилност, внимание, организационни умения. Съзнателността предполага отговорно отношение към професионалната активност, наличие на стремеж към постижения, самодисциплина и личностен стил при вземане на решение. При момчетата тези личностни черти се свързват и с изборите на професии от системата човек – изкуство, където те са значими при професионална активност, свързана със създаването на нови, абстрактни образи, където се изисква индивидуален подход в организацията за създаване на нови творби и творения. Останалите черти са с близка значимост при професионалните избори, свързани с другите професии.

Таблица 10. Разпределение на личностните фактори върху професионалната ориентация при 18 годишните момчета

Черти на личността	Човек-природа	Човек-техника	Човек-човек	Човек-знак	Човек-изкуство
Невротизъм (N)	3(3%)	4 (4%)	2 (2%)	1 (1%)	3(3%)
Екстраверсия (E)	3(3%)	4 (4%)	6(6%)	3(3%)	2(2%)
Отвореност към нов опит (O)	1(1%)	1(11%)	1(1%)	3 (3%)	3(3%)
Сътрудничество (A)	3(3%)	7(7%)	2(2%)	5 (5%)	2(2%)
Съзнателност (C)	3 (3%)	6(6%)	5(5%)	1 (11%)	6 (6%)

От Таблица 10 се вижда, че при момчетата на 18-годишна възраст доминиращите личностни черти са свързани с отвореност към нов опит, съзнателност

и сътрудничество. Юноши с личностни характеристики, включващи доверие, отвореност, скромност, отзивчивост, в комбинация с действена активност, естетичност и фантазия предпочитат професии, свързани с активно взаимодействие с различни машини и уреди за създаване на нови производствени продукти. Професии от системата човек-знак се предпочитат от юноши, които са организирани, отговорни, имат ясна представа за това, което искат да постигнат и изискват работа с числа и знаци. Изборът на професии, свързани с работа с технически средства се предпочитат от юноши с личностни черти, свързани със сътрудничество с други хора.

Таблица 11. Разпределение на личностните фактори върху професионалната ориентация при 18 годишните момичета

Черти на личността	Човек-природа	Човек-техника	Човек-човек	Човек-знак	Човек-изкуство
Невротизъм (N)	1 (1%)	1 (1%)	2 (2%)	1 (1%)	2 (2%)
Екстраверсия (E)	2 (2%)	1 (1%)	3 (3%)	2 (2%)	5 (5%)
Отвореност към нов опит (O)	2 (2%)	1 (1%)	3 (3%)	5 (5%)	1 (1%)
Сътрудничество (A)	2 (2%)	1 (1%)	5 (5%)	2 (2%)	7 (1%)
Съзнателност (C)	6 (6%)	8 (8%)	16 (16%)	8 (8%)	13 (13%)

От резултатите, представени в Таблица 11 се установява, че доминиращите личностни черти, при момичетата на 18-годишна възраст, са свързани с фактора съзнателност, който е с най-висока значимост при избора на професии от всички системи. Резултатите показват, че личностните черти имат социална ориентация с изразен възрастов характер и включват съвместно отношение към професионалната ориентация въобще, стремеж към постижения, самодисциплина и желание за вземане на решения. Не толкова изборът на професия, колкото отговорното отношение към процеса на избор характеризира личностната насоченост на професионалната ориентация.

Таблица 12. Разпределение на личностните фактори върху професионалната ориентация при 15 годишните изследвани лица

Черти на личността	Човек-природа	Човек-техника	Човек-човек	Човек-знак	Човек-изкуство

Невротизъм (N)	5 (2,5%)	8(4%)	7 (3,5%)	3 (1,5%)	8 (4%)
Екстраверсия (E)	4 (2%)	7 (3,5%)	6 (3%)	6 (3%)	7 (3,5%)
Отвореност към нов опит (O)	5 (2,5%)	9 (4,5%)	6 (3%)	6 (3%)	10 (5%)
Сътрудничество (A)	6 (3%)	10 (5%)	10 (5%)	6 (3%)	5 (2,5%)
Съзнателност (C)	7 (3,5%)	7 (3,5%)	29 (14,5%)	10 (5%)	13 (6,5)

Общата представа за ориентацията, относно професионалните избори, при извадката от 15 годишните изследвани лица, представени в Таблица 12 доказват възрастовата тенденция на връзката личностни характеристики-професионални избори. Открояват се личностни черти, свързани с търсене на професионална ефективност и бъдеща професионална реализация. Според българската адаптация на теста NEO Pi R от ОС България ООД (2007) ¹ високите стойности по фактора съзнателност се асоциират с желание за успешно изпълнение на различни професионални роли, независимо от характера на конкретната дейност или място на работната позиция. Най-силна изразеност на чертите има при професии в системата човек-човек. Ориентацията е свързана с представата за това, че професията предполага работа с други хора.

Таблица 13. Разпределение на личностните фактори върху професионалната ориентация при 18 годишните изследвани лица

Черти на личността	Човек-природа	Човек-техника	Човек-човек	Човек-знак	Човек-изкуство
Невротизъм (N)	4 (2%)	5 (2,5%)	4 (2%)	2 (1%)	5 (2,5%)
Екстраверсия (E)	5 (2,5%)	5 (2,5%)	9 (4,5%)	5 (2,5%)	7 (3,5%)
Отвореност към нов опит (O)	3 (1,5%)	12 (6%)	4 (2%)	8 (4%)	4 (2%)
Сътрудничество (A)	5 (2,5%)	8 (4%)	7 (3,5%)	7 (3,5%)	9 (4,5%)
Съзнателност (C)	9 (4,5%)	14 (7%)	21 (10,5%)	19 (9,5%)	19 (9,5%)

¹ Коста П., Макрей Р. (2007) NEO PI-R, Въпросник за изследване на личността, OS Bulgaria

Тенденцията за положително отношение към професионалната ориентация и желанието за успешното и изпълнение се запазва и при 18 годишните момчета и момичета. При тях личностните характеристики, по фактора съзнателност разширяват обхвата си и се отнасят до всички системи от професии (човек-природа, човек-техника, човек-човек, човек-знак, човек-изкуство) Единствено професиите от системата човек – техника се предпочитат и от юноши с личностни характеристики с насоченост към практиката, склонност към иновативно и стратегическо мислене. Като тенденция се откроява по-голямата разпределеност между насочеността на професионалните ориентации и съдържанието на личностните характеристики. Факторът съзнателност не е единствен, той присъства с висока изразеност при всички професионалните избори. По-скоро личността приема сериозността и отговорността на професионалната си ориентация относно бъдещото си развитие. С помощта на статистическа процедура дисперсионен анализ (ANOVA), след използвано на сравнение, за доказване на различията между групите, се установява статистическата значимост на резултатите, като се взема под внимание нивата на значимост при $p < 0.01$ и $p < 0.05$.

Таблица 14. Връзка между личностните характеристики и професионалните ориентации от системата човек-природа (за цялата извадка)

	Sum Squares	df	Mean square	F	Sig.	P
Невротизъм	2603.495	91	325.437	.987	.445	
Between groups	128876.403	399	329.607			
Within groups	131479.898					
Екстраверсия	3643.529	91	455.441	1.659	.107	
Between groups	107372.221	399	274.609			
Within groups	111015.750					
Отвореност	3449.868	91	431.233	1.751	.085	
Between groups	96285.972	399	246.256			
Within groups	99735.840					
Сътрудничество	4229.498	91	528.687	2.043	.041	<0.05
Between groups	101206.579	399	258.840			
Within groups	105436.078					
Съзнателност	5368.597	91	671.075	1.921	.056	<0.05
Between groups	136624.193	399	349.422			
Within groups	141992.790					

От получените резултати за личностни характеристики като доверие, откровеност, алтруизъм, покорство, скромност и отзивчивост (от А-сътрудничество) и

компетентност, съвестност, стремеж към постижения, самодисциплина, стил на вземане на решения (от С-съзнателност) при момичета и момчета, които се ориентират към избора на професии от системата човек-природа се установява статистически значима разлика между личностните черти, обхващащи фактора сътрудничество (А) и професиите от системата човек-природа при $p < 0.05$ ($F(8.391) = 2.043$; $p = .041$; $\eta^2 = .04$). Това показва, че въпреки статистическата значимост, разликата между групите е много малка, ефектът от квадрата е нисък (.04), което е доказателство за това, че разликата между групите (15 и 18 годишни юноши) е ниска. Няма статистически значима разлика между групите по отношение на сътрудничеството и професиите от системата човек-природа. Резултатите показват също така, че има статистически значима разлика между съзнателността (С) и професии от същата система при $p < 0.05$ ($F(8.391) = 1.921$; $p = .05$; $\eta^2 = .03$). Въпреки статистическата значимост квадратът е нисък .03, което е доказателство, че няма разлика между групите и това се потвърждава от post-hoc сравнението. *Както при момичетата, така и при момчетата, от двете възрастови групи, професионалната ориентация към професии в системата човек – природа пряко се влияе от наличието на тези черти. Изследваните лица, които притежават личностни характеристики, свързани със сътрудничество, отговорност и съзнателност предпочитат да се ориентират в професии, свързани с растения и животни, но настоящите изследвани лица, от двете групи, не демонстрират подобни предпочитания.*

Таблица 15. Връзка между личностните характеристики и професионалните интереси от системата човек-техника (при 15 годишни юноши)

	Sum squares	df	Mean square	F	Sig.	P
Невротизъм	3826.598	92	546.657	1.428	.196	
Between groups	73487.482	1	382.747			
Within groups	77314.080	99				
Екстраверсия	3382.339	92	483.191	1.731	.104	
Between groups	53598.781	1	279.160			
Within groups	56981.120	99				
Отвореност	4016.167	92	573.738	2.099	.045	<0.05
Between groups	52487.353		273.372			
Within groups	56503.520	199				
Сътрудничество	4341.307	92	620.187	2.380	.024	<0.05
Between groups	50033.973		260.594			
Within groups	54375.280	199				

Съзнателност	5964.676	92	852.097		.020	
Between groups	66597.719		346.863	2.457		<0.05
Within groups	72562.395	199				

Резултатите, представени в Таблица 15 доказват, че има статистическа значимост между професионалната ориентация към професии, свързани с активно взаимодействие с различни машини и уреди и личностни характеристики, свързани с фактори като отвореност към нов опит, сътрудничество и съзнателност при 15 годишните момичета и момчета. Към тези професии се ориентират юноши, които притежават наличие на фантазия, естетика, чувствителност, действие, идеи, ценности (от отвореност към нов опит, при $F(7.192) = 2.1$; $p = .045$; $\eta^2 = .07$) и $p < 0.05$, доверие, откровеност, алтруизъм, покорство, скромност, отзивчивост (от фактор сътрудничество при $F(7.192) = 2.4$; $p = .024$; $\eta^2 = .02$) и $p < 0.05$, както и компетентност, ред, съвестност, стремеж към постижения, самодисциплина, стил на вземане на решения (от фактора съзнателност при $F(7.192) = 2.5$; 0.02 и $p < 0.05$).

Таблица 16. Статистически резултати за личностните характеристики от фактора „съзнателност“ и ориентацията в професиите от системата „човек-природа“

	Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.	P
Between Groups	5353.348	8	669.168	1.915	.056	<0.05
Within Groups	136294.292	390	349.473			
Total	141647.639	398				

С помощта на еднофакторния анализ (АНОВА) на съвестността като личностна характеристика, при юношите и избора на професии от системата човек-природа, стойностите на F - теста и статистическата значимост ($f(8,390) = 1,915$ $p = .056$; $\eta^2 = .03$), показват, че има статистическа значими на резултатите на ниво $p < 0.05$. Въпреки наличната статистическа значимост, разликата между групите по отношение на съвестността и изборът на професии от системата човек-природа е много малка,

което доказва, че няма разлика между изследваните лица от двете групи (15 и 18-годишни юноши).

Таблица 17. Статистически резултати за личностните характеристики от фактора „съзнателност“ и ориентацията в професиите от системата „човек-техника“

	Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.	P
Between Groups	12475.449	7	1782.207	5.395	.000	<0.05
Within Groups	129172.190	391	330.364			
Total	141647.639	398				

От приложената статистическа процедура се установява, че съществува статистическа значима разлика между личностния фактор „съзнателност“ и професиите на системата човек-техника на ниво $p < 0.01$ ($f(7.391) = 5.395$; $p = .000$; $\eta^2 = .08$) Резултатите доказват, че има наличие на статистически значима разлика между изследваните лица от двете групи, които са потвърждават и от post-hoc сравнението.

Таблица 18. Статистически резултати за личностните характеристики от фактора „съзнателност“ и ориентацията в професиите от системата „човек-човек“

	Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.	P
Between Groups	17167.846	8	2145.981	6.723	.000	<0.01
Within Groups	124479.793	390	319.179			
Total	141647.639	398				

Резултатите, от приложената статистическа процедура, представени в Таблица 18, показват че стойността на $F(8.390) = 6.723$ и статистическата значимост $p = .000$ са показателни за установяване на статистически значими резултати на ниво $p < .01$. Разликата между квадратите на групите ($\eta^2 = 0.12$) показва, че има значима статистическа разлика между двете групи изследвани лица.

Таблица 19. Статистически резултати за личностните характеристики от фактора „съзнателност“ и ориентацията в професиите от системата „човек-знак“

	Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.	P
Between Groups	3304.734	8	413.092	1.165	.319	
Within Groups	138342.905	390	354.725			
Total	141647.639	398				

Резултатите от статистическата процедура, представени в Таблица 19 показва, че няма статистически значима разлика между съзнателността като личностна характеристика и професионалната ориентация в професии на системата човек-знак. Данните, получени от коефициента F ($f(8.390) = 1.165$) и статистическата значимост $p = 0.319$, доказват, че размерът на индикаторът е 0.02 ($\eta^2 = 0.02$), което затвърждава малката разлика между групите. Разликата е в границите на статистическата незначителност.

Таблица 20. Статистическа значимост на резултатите за личностните характеристики от фактора „съзнателност“ и ориентацията в професиите от системата „човек-знак“ при 15 годишните юноши

	Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.	p
Between Groups	5820.166	8	727.521	2.094	.038	<0.05
Within Groups	66018.056	190	347.463			
Total	71838.221	198				

От данните, представени в Таблица 20 се показва, че има статистически значима разлика между личностните характеристики като: компетентност, съвестност, стремеж към постижения, самодисциплина, стил на вземане на решения и избор на професии от системата човек-знак при $p < 0.05$ ($f(8.190) = 2.094$; $p = .03$). Това се потвърждава от стойностите на квадрата = 0.08, което показва, че има статистическа значимост в разликата на резултатите между групите.

Таблица 21. Статистическа значимост на резултатите за личностните характеристики от фактора „съзнателност“ и ориентацията в професиите от системата „човек-изкуство“ при цялата извадка

	Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.	
Between Groups	3960.080	9	440.009	1.243	.267	
Within Groups	137687.559	389	353.953			
Total	141647.639	398				

Резултатите, представени в Таблица 21 показват, че няма статистически значима разлика между личностните характеристики по фактора „съзнателност“ и личностната ориентация в избора на професии от системата човек-изкуство ($f(9,389) = 1,243$; $p = .267$; $\eta^2 = .00$). Липсата на статистическата значителност се потвърждава и от квадрата за разликата между групите, които са $.00$.

Използвайки дисперсионен анализ (по ANOVA) за установяване на статистическата значимост на резултатите от измерването на личностните характеристики по фактора осъзнатост (от NEO-Pi-R) и избора на професии сред юношите от Република Македония, чрез стойностите на F и статистическата значимост доказва, че има статистически значима разлика между осъзнатостта и професиите от системата „човек-техника“ и „човек-човек“ на ниво $p < 0.01$ и „човек-природа“ при ниво $p < 0.05$, докато няма статистическа значимост между осъзнатостта и професиите от системата „човек-знак“ и „човек-изкуство“ за цялата извадка изследвани лица, но има ниска статистически значима разлика между осъзнатостта и професиите от системата човек-знак при 15-годишните изследвани лица. Тези резултати доказват хипотетичното предположение, че съзнанието (личностни характеристики като компетентност, съвестност, стремеж към постижения, самодисциплина, стил на вземане на решения) са важен елемент в професионалната ориентация и избора на професии при юношите от Република Македония.

Таблица 22. Статистическа значимост на резултатите за личностните характеристики от фактора „съзнателност“ и ориентацията в професиите от системата „човек-човек“ при цялата извадка

	Sum squares	df	Mean square	F	Sig.	P
Between groups(N)	8595.181	91	1074.398	3.419	.001	<.001
Within groups	122884.716	399	314.283			
Total	131479.898					
Between groups(E)	10077.137	91	1259.642	4.879	.000	<0.01
Within groups	100938.613	399	258.155			
Total	111015.750					
Between groups(O)	8187.293	91	1023.412	4.371	.000	<0.01
Within groups	91548.547	399	234.140			
Total	99735.840					
Between groups(A)	8611.671	91	2113.617	6.607	.000	<0.01
Within groups	96824.407	399	319.908			
Total	105436.077					
Between groups(C)	16908.940	91	2113.617	6.607	.000	<0.01
Within groups	125083.850	399	319.908			
Total	141992.790					

Резултатите от еднофакторния дисперсионен анализ (ANOVA), дават информация и за статистическата значимост на връзката между личностните черти на изследваните лица и избора им на професии от система „човек-човек“. Стойностите на теста F и теста за статистическа значимост показват, че има статистически значима разлика между личните качества, измерени чрез NEO-Pi-R и професиите на система „човек-човек“ със степен на значимост $p < 0.01$. Стойностите на теста F и статистическата значимост за невротизъм (N) са $f(8.391) = 3.419$; $p = 0,001$, което показва, че статистическата значимост е в диапазона $p < 0,01$, $\eta^2 = 0,06$, което е доказателство за висока разлика между групите. Стойностите за F и статистическата значимост за екстроворсията (E) са: $f(8.391) = 4.879$; $p = 0,000$, което е свидетелство при статистическа значимост на $p < 0,01$, $\eta^2 = 0,09$, за висока разлика между групите. Стойностите на коефициента F и статистическата значимост за откритост (O) са: $f(8.391) = 4.371$; $p = 0,000$, което е също показател, че статистическата значимост при $p < 0,01$, $\eta^2 = 0,08$, показва висока разлика между групите. Стойностите на F и статистическата значимост за кооперация (A) са: $f(8.391) = 4.347$; $p = 0,00$, също показва при статистическата значимост на $p < 0,01$, $\eta^2 = 0,08$, висока разлика между групите. Стойностите на F и статистическата значимост за съвестност (C) са: $f(8.391) = 6.607$; $p = 0,000$, което при статистическа значимост на $p < 0,01$, $\eta^2 =$

0,11, също показва висока разлика между групите. Това е доказателство, че факторът възраст положително влияе върху професионалните ориентации на младите хора. От получените данни се вижда, че личните особености са предиктори при избора на професиите от система „човек-човек“, което потвърждава хипотезата, че съществува значителна връзка между възрастовите личностни качества, измерени от NEO-Pi-R, и професиите от системата „човек-човек“.

Тези резултати потвърждават и повдигнатата хипотеза, че отвореността към нов опит е основен предиктор за избор на професии от системата „човек –човек“ при юношите от Република Македония. Доказателство за това са стойностите за отвореността, като личностна характеристика при $f(8.391) = 4.371$; $p = 0.000$, $\eta^2 = 0.08$ със степен на статистически значима разлика на ниво $p < 0.01$. Съществува и голяма разлика между групите с квадрат от 0,08, което потвърждава точността на хипотезата.

Таблица 23. Хи-квадрат между личностните фактори и типовете професионална ориентация при юношите в Р.Македония

Черти на личността	Човек-природа	Човек-техника	Човек-човек	Човек-знак	Човек-изкуство
Невротизъм (N) – Value	,959	12,891	15,516	3,036	1,655
df	1	1	1	1	1
Asymp.Sig. (2-sided)	.328	.000	.000	.081	.198
Екстраверсия (E)- Value	,466	18,747	25,678	,809	1,796
df	1	1	1	1	1
Asymp.Sig. (2-sided)	.495	.000	.000	.368	.180
Отвореност към нов опит (O) - Value	,000	17,979	19,785	,910	3,923
df	1	1	1	1	1
Asymp.Sig. (2-sided)	,994	.000	.000	.340	.048
Сътрудничество (A) - Value	,068	17,860	26,894	1,577	1,921
df	1	1	1	1	1
Asymp.Sig. (2-sided)	,795	.000	.000	.209	.166
Съзнателност (C) - Value	,509	26,353	40,547	,335	2,079
df	1	1	1	1	1
Asymp.Sig. (2-sided)	.476	.000	.000	.563	.149

Резултатите за Хи-квадрат показват, че има наличие на статистическа значимост между дименсията “невротизъм“ и професиите от системата “човек-техника” ($\chi^2(1, p$

= 400) = 12,89, p = .000) на ниво на значимост $p < 0,01$, статистическа значимост между “невротизъм“ и професиите от “човек-човек” ($\chi^2 (1, n = 400) = 15,51, p = .000$) на ниво на значимост $p < 0,01$, Статистическа значимост е присутна между екстраверсия и професиите од система човек-техника ($\chi^2 (1, n = 400) = 18,74, p = .000$) и професиите од система човек-човек ($\chi^2 (1, n = 400) = 25,67, p = .000$) на ниво на значимост $p < 0,01$. Статистическа значимост между отвореност към нови опити и професиите от системата човек-техника ($\chi^2 (1, n = 400) = 17,97, p = .000$), и професиите од система човек-човек ($\chi^2 (1, n = 400) = 19,78, p = .000$) на ниво на значимост $p < 0,01$ и човек изкуство ($\chi^2 (1, n = 400) = 3,92, p = .048$) на ниво на значимост $p < 0,05$, Сътрудничество и професиите од система човек-техника ($\chi^2 (1, n = 400) = 17,86, p = .000$), и професиите од система човек-човек ($\chi^2 (1, n = 400) = 26,89, p = .000$) на ниво на значимост $p < 0,01$ и съзнателност и професиите од система човек-техника ($\chi^2 (1, n = 400) = 26,35, p = .000$) и професиите од система човек-човек ($\chi^2 (1, n = 400) = 40,54, p = .000$) на ниво на значимост $p < 0,01$.

Това потвърждава хипотетичното предположение, че личностните черти са предиктори за избора на професия. При юношите те са свързани с избора на професии от системата „човек – природа“, „човек-знак“ и „човек – човек“. Съзнателността е в пряка зависимост от избора на бъдещата професия и не се влияе от възрастта. Кати и че отвореността са основни фактори за избора на професии от системата “човека-човек” и не се влияе от пола, възрастта и влиянието на родителите, при юношите в Република Македония.

По време на изследването беше поставен акцент и върху влиянието на учебната успеваемост върху професионалното ориентиране и насоченост към избора на бъдеща професия. Предположи се, че училищният успех не е предиктор за реализирането на професионалните избори, той подпомага насочеността, но не и самата професионална ориентация на професията. Данните за наличните връзки са представени в Таблица 22. Предлага се осредненият успех от учената дейност за цялата извадка изследвани лица на 15 години.

Таблица 24. Резултати за статистическата значимост на връзката между средния успех и избора на професии при 15-годишните юноши

	Sum of squares	f	Mean square	F	Sig.	P
Човек-природа	5.331		2.665	.944	.391	

Between groups	556.249	7	2.824			
Within groups	561.580					
Total		99				
Човек-техника	.044		.022	.009	.991	
Between groups	489.831	7	2.486			
Within groups	489.875					
Total		99				
Човек-човек	18.885		9.443	3.669	.027	<0.05
Between groups	507.070	7	2.574			
Within groups	525.955					
Total		99				
Човек-знак	1.195		.597	.254	.776	
Between groups	463.800	7	2.354			
Within groups	464995					
Total		99				
Човек-изкуство	4.076		2.038	.797	.452	
Between groups	503.604	7	2.556			
Within groups	507.680					
Total		99				

Получените статистически данни доказват, че учебния успех на юношите на 15-годишна възраст в Република Македония показва статистически значима разлика само при избора на професии от системата „човек-човек“ в степен на значимост $p < 0.05$ ($F(2.197 = 3.669, p = 0.027; \eta^2 = .03)$), размерът на ефекта между групите е много малък 0.03, което потвърждава малката разлика между групите. В този смисъл професионалната ориентация към професии, свързани с работа с хора и предполагащи по-висока степен на общуване и работа в екип, единствено се влияят от учебната успеваемост. За всички останали ориентации личностните характеристики са по-значими. Макар и недостатъчно социално зрели, 15 годишните момчета и момичета осъзнават, че тези избори имат и социални измерения. Личностната обоснованост на професионалните избори пред влиянието на резултатите от обучението се увеличава при изследваните лица от втората възрастова група.

Таблица 25. Резултати за статистическата значимост на връзката между средния успех и избора на професии при 18-годишните юноши

	Sum of squares	df	Mean square	F	Sig.	P
Човек-природа	12.834	97	6.417	2.324	.101	
Between groups	544.041	199	2.762			
Within groups	556.875					
Total						
Човек-техника	4.247	97	2.124	.815	.444	

Between groups	513.628	199	2.607			
Within groups	517.875					
Човек-човек	1.013	97	.506	.222	.801	
Between groups	450.182	199	2.285			
Within groups	451.195					
Човек-знак	9.773	97	4.887	2.192	.114	
Between groups	439.102		2.229			
Within groups	448.875	99				
Човек-изкуство	6.085	97	3.042	1.442	.239	
Between groups	415.510	199	2.109			
Within groups	421.595					

От така получените статистически данни се установява, че при 18 годишните момчета и момичета средният училищен успех не е предиктор за професионална ориентация. Доказва се, че осъзнатостта на професионалната ориентация изцяло се свързва с личностните характеристики. Юношите в тази възраст осъзнават, че не училищната ситуация или преподавателите, а те са тези, които са активната страна при избора на бъдещата си професия.

Последната променлива, която е определяща за професионалните ориентации и избори на юношите са възпитателните стилове на родителите. Деца, чиито родители стимулират личностната им самостоятелност и независимост са по-уверени и отговорни в мисленето и активността си. Това дава отражение върху всичките им личностни избори и повишава свободата им в действията, които те предприемат и извършват.

Възпитателните стилове на родителите определят атмосферата в семейството и се влияят от взаимоотношенията между тях, както и отношението на всеки от родителите към детето. Всеки един от родителите, в своето общуване с детето си, го съветва или му дава информация за професиите и тяхната социална значимост. Родителят е първият компетентен възрастен, който насочва детето си към професионални избори. Доказателства за влиянието на родителите са професионалните избори на родителската професия, които правят децата. Много често те повтарят избора на майката или бащата. Мотивацията за избора е различна – от желание за продължение или създаване на семейна традиция или семеен бизнес до повторение на родителските професионални успехи. Ако последните не са постигнати от родителя, той може да мотивира детето си за избор на онази професия, която прецени, че то ще усвои успешно и може в нея да постигне високи успехи. (Манчева, 2017).

Таблица 26. Резултати за статистическата значимост на връзката между възпитателните стилове на родителите и професионалните ориентации на техните деца при 15 годишните момичета

	Човек-природа	Човек-техника	Човек-човек	Човек-знак	Човек-изкуство
Горещо възпитание – майка	13 (13,13%)	2 (2,02%)	36 (36,36%)	9 (9,09%)	14 (14,14%)
Студено възпитание-майка	3 (3,03%)	5 (5,05%)	0	0	1 (1,01%)
Освободено възпитание-майка	2 (2,02%)	2 (2,02%)	2 (2,02%)	3 (3,03%)	1 (1,01%)
Ограничаващо възпитание – майка	1 (1,01%)	0	3 (3,03%)	0	2 (2,02%)
Горещо възпитание – баща	13 (13,13%)	7 (7,07%)	29 (29,29%)	8 (8,08%)	16 (16,16%)
Студено възпитание – баща	1 (1,01%)	3 (3,03%)	5 (5,05%)	0	2 (2,02%)
Освободено възпитание –баща	3 (3,03%)	2 (2,02%)	2 (2,02%)	3 (3,03%)	3 (3,03%)
Ограничаващо възпитание - баща	0	0	0	0	2 (2,02%)

За момичетата бащата е силен авторитет и подобен тип отношение изцяло повлиява възможността за професионален избор. Единствено в системата „човек – изкуство“ изборите са минимални (2,02 %). Както бащата, така и майката, макар и в по-малка степен влияят върху изборите на момичетата, но бащата е с по-висока личностна значимост.

Таблица 27. Резултати за статистическата значимост на връзката между възпитателните стилове на родителите и професионалните ориентации на техните деца при 15 годишните момчета

Тип родителски стил	“Човек-	“Човек-	“Човек-	“Човек-	“Човек-

	природа”	техника”	човек”	знак”	изкуство”
Горещо възпитание – майка	9 (8,9%)	10 (9,9%)	10 (9,9%)	7 (6,9%)	4 (3,9%)
Студено възпитание- майка	1 (0,99%)	6 (5,9%)	4 (3,9%)	2 (1,98%)	5 (4,95%)
Освободено възпитание-майка	3 (2,97%)	8 (7,92%)	4 (3,9%)	3 (2,97%)	6 (5,9%)
Ограничаващо възпитание – майка	1 (0,99%)	6 (5,9%)	5(4,95%)	3 (2,97%)	4 (3,9%)
Горещо възпитание – баща	6 (5,6%)	5 (4,95%)	9 (8,9%)	7 (6,9%)	9 (8,9%)
Студено възпитание – баща	2 (1,98%)	8 (7,92%)	3 (2,97%)	4 (3,9%)	5 (4,95%)
Освободено възпитание –баща	5 (4,95%)	10 (9,9%)	2 (1,98%)	6 (5,6%)	2 (1,98%)
Ограничаващо възпитание - баща	0	7 (6,9%)	4 (3,9%)	4 (3,9%)	3 (2,97%)

Родителските стилове на поведение пряко влияят при избора на професии от 15 годишните момчета. Топлите, добронамерени отношения и на двамата родители стимулират професионалните избори въобще, без да конкретизират насочеността на избора. Топлият възпитателен стил на майката в най-голям процент (9,9%) оказва влияние върху избора на професиите от системата „човек-техника“ и „човек-човек“, но положително влияе и върху избора на професии от системата „човек-природа (8,9%). Разпръскването на изборите се доказва и от възпитателния стил на бащата, влияещ върху избора на професии от системите „човек – изкуство“ и „човек – човек“ (8.9%). Изборът на професии, свързани с творчество и общуване се предпочитат от момчета при които отношенията към детето в семейството са топли и правилата на поведение включват удовлетворяване на личностните потребности. Добронамерените отношения при които личностните потребности не се ограничават, но взаимоотношенията не са нежни и топли са предиктори за ориентация в професии от системата човек-техника. Това се отнася за отношенията, както на бащата, така и на майката. Значимостта на бащата процентно е по-висока, което определя и по-високото му влияние при избора на професии, свързани с техника.

Таблица 28. Резултати за статистическата значимост на връзката между възпитателните стилове на родителите и професионалните ориентации на техните деца при 18 годишните момичета

Тип родителски стил	“Човек-природа”	“Човек-техника”	“Човек-човек”	“Човек-знак”	“Човек-изкуство”
Горещо възпитание – майка	12 (12%)	5 (5%)	26 (26%)	11 (11%)	16 (16%)
Студено възпитание-майка	1 (1%)	2 (2%)	0	3(3%)	3 (3%)
Освободено възпитание-майка	2 (2%)	2 (2%)	4 (4%)	1 (1%)	7 (7%)
Ограничаващо възпитание – майка	1 (1%)	1 (1%)	0	2 (2%)	1 (1%)
Горещо възпитание – баща	12 (12%)	6 (6%)	24 (24%)	12 (12%)	19 (19%)
Студено възпитание – баща	0	1 (1%)	1 (1%)	0	0
Освободено възпитание –баща	4 (4%)	2 (2%)	5 (5%)	2 (2%)	8 (8%)
Ограничаващо възпитание - баща	1 (1%)	1 (1%)	0	0	2 (2%)

При девойките на 18 годишна възраст отношението на родителите е също от особено значение за професионалната им ориентация.Топлите отношения, ясно определените граници и правила на поведение, които не са насочени към намаляване нуждите им в семейството, влияят положително върху ориентацията им в света на професиите въобще. Добронамерените отношения са както от страна на майката, така и на бащата. Предпочитаните избори са за професии в системата “човек - човек”, като останалите стилове демонстрират скромни предпочитания.

Разпределението на изборите при 18 годишните момчета има по-голям обхват. По-високи проценти се срещат при предпочитания към професии в системите “човек-техника” и “човек-човек”. Значимостта на родителските стилове се отнася както за

топлото отношение на майката (11% : 12%), така и на бащата (12% : 12%). Останалите избори слабо се влияят, което показва по-голяма самостоятелност на младежите.

Таблица 29. Резултати за статистическата значимост на връзката между възпитателните стилове на родителите и професионалните ориентации на техните деца при 18 годишните момчета

Тип родителски стил	“Човек-природа”	“Човек-техника”	“Човек-човек”	“Човек-знак”	“Човек-изкуство”
Горещо възпитание - майка	3 (3%)	11 (11%)	12 (12%)	5 (5%)	7 (7%)
Студено възпитание- майка	3 (3%)	4 (4%)	6 (6%)	2 (2%)	2 (7%)
Освободено възпитание- майка	5 (5%)	3 (3%)	8 (8%)	4 (4%)	3 (3%)
Ограничаващо възпитание – майка	2 (2%)	9 (9%)	3 (3%)	6 (6%)	2 (2%)
Горещо възпитание - баща	4 (4%)	12 (12%)	12 (12%)	6 (6%)	6 (6%)
Студено възпитание – баща	4 (4%)	4 (4%)	2 (2%)	0	3 (3%)
Освободено възпитание – баща	5 (5%)	8 (8%)	8 (8%)	7 (7%)	4 (4%)
Ограничаващо възпитание – баща	2 (2%)	7 (7%)	2 (2%)	3 (3%)	1 (1%)

Резултатите, представени в Таблица 29 показват, че с възрастта юношата става по-независим от отношението на родителите си. Личностната независимост включва и самостоятелност в мисленето и вземането на решение дори спрямо избора на бъдеща професия. Родителските стилове на отношение при 18 годишните момчета не са с висока степен на изразеност по отношение на професионалните избори, но оказват влияние при ориентацията към професии, свързани с хора и техника.

Таблица 30. Резултати за връзката между възпитателните стилове на бащата и изборът на бъдещата професия от системата „човек-природа“ при двете възрастови групи

Тип родителски стил	Sum of squares	df	Mean square	F	Sig.	p

Горещо възпитание	790,364	8	98,795	1,753	0,85	
Between groups	22037,626	391	56,362			
Within groups	22827,990	399				
Студено възпитание	3781,310	8	472,664			
Between groups	49827,388	391	127,436	3,709	,000	<0.01
Within groups	53608,698	399				
Освободено възпитание	2715.625	8	339.453	1.353	.216	
Between groups	98066.573	391	250.810			
Within groups	100782.198	399				
Ограничаващо възпитание	1682.328	8	210.291	3.074	.002	
Between groups	26744.382	391	68.400			<0.05
Within groups	28426.710	399				

И момчетата и момчетата не демонстрират високи предпочитания към професии от системата „човек-природа“, затова резултатите им се представят обединено. Еднофакторният анализ на вариацията и определената статистическа значимост, както и стойностите на теста F от Таблица 31 показва, че има статистически значима разлика само във "студеното" възпитание на бащата при $p < 0.01$ ($F(8,391) = 3.709$; $p = .00$; $\eta^2 = 0.07$) и в „ограничаващото" възпитание на бащата при ниво $p < 0.01$ ($F(8,391) = 3.074$; $p = .02$; $\eta^2 = .05$) между изследваните лица от двете възрастови групи.

Таблица 31. Резултати за връзката между възпитателните стилове на бащата и изборът на бъдещата професия от системата „човек-техника“ при двете възрастови групи

Тип родителски стил	Sum of squares	df	Mean square	F	Sig.	p
Горещо възпитание на бащата	2166.510	7	309.501	5.872	.000	<0.01
Between groups	20661.480	392	52.708			
Within groups	22827.990	399				
Total						
Студено възпитание на бащата	4857.618	7	693.945	5.580	.000	<0.01
Between groups	48751.079	392	124.365			
Within groups	53608.697	399				
Total						
Освободено възпитание на бащата	11937.697	7	1705.385	7.525	.000	<0.01
Between groups	88844.500	392	226.644			
Within groups	100782.198	399				

Total						
Ограничаващо възпитание на бащата	1053.876	7	150.554	2.156	.037	<0.05
Between groups	27372.834	392	69.826			
Within groups	28426.710	399				
Total						

От Таблица 31, анализирайки стойностите на F теста и статистическата значимост се докзва, че има статистически значима разлика между възпитателния стил на бащата и избора на професии от системата „човек-техника“. "Горещото" възпитание на бащата е с ниво на статистически значима разлика $p < 0.01$ ($F(7.392) = 5.872$; $p = .00$; $\eta^2 = .09$) между групите. "Студеното" възпитание на бащата е със статистически значима разлика $p < 0.01$ ($F(7.392) = 5.580$; $p = .00$; $\eta^2 = .09$) и между групите. "Освободеното" възпитание на бащата е със статистически значима разлика от $p < 0.01$ ($F(7.392) = 7.525$; $p = 0.00$; $\eta^2 = 0.11$) и голяма разлика между групите. "Ограничаващото" възпитание на бащата е със статистически значимо различно ниво $p < 0.05$ ($F(7.392) = 2.156$; $p = .03$; $\eta^2 = .03$).

Таблица 32. Резултати за връзката между възпитателните стилове на бащата и изборът на бъдещата професия от системата „човек-човек“ при двете възрастови групи

Тип родителски стил	Sum of squares	df	Mean square	F	Sig.	p
Горещо" възпитание на бащата	1789.293	8	223.662	4.157	.000	<0.01
Between groups	21038.697	391	53.807			
Within groups	22827.990	399				
Total						
Студено възпитание на бащата	6617.043	8	827.130	6.882	.000	<0.01
Between groups	46991.654	391	120.183			
Within groups	53608.698	399				
Total						
Освободено възпитание на бащата	1630.742	8	203.843	.804	.599	
Between groups	99151.456	391	253.584			
Within groups	100782.197	399				
Total						
Ограничаващо възпитание на бащата	2547.115	8	318.389	4.810	.000	<0.01
Between groups	25879.595	391	66.188			
Within groups	28426.710					

Total		399				

В Таблица 32 са поместени данни, за доказване на статистическата значимост на резултатите. Резултатите показват, че има статистически значима разлика между "горещото" възпитание на бащата с ниво на статистически значима разлика $p < 0.01$ ($F(8,391) = 4,157$; $p = 00$; $\eta^2 = .07$), „студеното“ възпитание на бащата с ниво на статистически значима разлика $p < 0.01$ ($F(8,391) = 6,882$; $p = 00$; $\eta^2 = .0,1$) и „ограничаващото“ възпитание на бащата с ниво на статистически значима разлика $p < 0.01$ ($F(8,391) = 4,810$; $p = 00$; $\eta^2 = <0.01$) и изборът на професии в системата „човек-човек“. И горещото и студеното отношение на бащата влияят върху избора на професии, свързани с общуване и работа с хора.

Таблица 33. Резултати за връзката между възпитателните стилове на бащата и изборът на бъдещата професия от системата „човек-знак“ при двете възрастови групи

Тип родителски стил	Sum of squares	df	Mean square	F	Sig.	p
Горещо възпитание на бащата	483.526	8	60.441	1.058	.392	
Between groups	22344.464	391	57.147			
Within groups	22827.990	399				
Total						
Студено възпитание на бащата	1584.651	8	198.081	1.489	.159	
Between groups	52024.046	391	133.054			
Within groups	53608.698	399				
Total						
Освободено възпитание на бащата	1231.409	8	153.926	.605	.774	
Between groups	99550.788	391	254.606			
Within groups		399				
Total	100782.198					
Ограничаващо възпитание на бащата	686.396	8	85.799	1.209	.292	
Between groups	27740.314	391	70.947			
Within groups	28426.710	399				
Total						

От Таблица 33 се установява, че стойностите по теста F и статистическото значение показват, че няма статистически значима разлика между възпитателните

стилове на бащата и изборът на бъдещата професия от системата „човек-знак“. Получените данни доказват, че професиите на система „човек-знак“ не зависят от възпитателните стилове на бащата.

Таблица 34. Резултати за връзката между възпитателните стилове на бащата и изборът на бъдещата професия от системата „човек-изкуство“ при двете възрастови групи

Тип родителски стил	Sum of squares	df	Mean square	F	Sig.	p
Горещо възпитание на бащата	1760.206	9	195.578	3.620	.000	<0.01
Between groups	21067.784	390	54.020			
Within groups	22827.990	399				
Total						
Студено възпитание на бащата	1395.114	9	155.013	1.158	.321	
Between groups	52213.584	390	133.881			
Within groups	53608.698	399				
Total						
Освободено възпитание на бащата	1244.263	9	138.251	.542	.844	
Between groups	99537.934	390	255.225			
Within groups	100782.198	399				
Total						
Ограничаващо възпитание на бащата	620.888	9	68.988	.968	.466	
Between groups	27805.822	390	71.297			
Within groups	28426.710	399				
Total						

Анализът на данните в Таблица 34 показва, че има статистически значима разлика между "горещото" възпитание на бащата и професии от системата „човек-знак“ със степен на значимост $p < 0.01$ ($F(9,390) = 3.620$; $p = 0.00$; квадрат = .07). От анализа на данните, представени в Таблица 30, Таблица 31, Таблица 32, Таблица 33 и Таблица 34, чрез прилагане на анализа на дисперсията и ета квадрат на разликите между групите потвърждава точността на хипотезата, че възпитателният стил на бащата е предиктор при избора на бъдещи професии от системата „човек-природа“, „човек-техника“, „човек-човек“ и „човек-изкуство“, но не са предиктори в изборите на професии от системата „човек-знак“ при юноши в Република Македония.

Таблица 35. Резултати за връзката между възпитателните стилове на майката и изборът на бъдещата професия от системата „човек-природа“ при двете възрастови групи

Тип родителски стил	Sum of squares	df	Mean square	F	Sig.	p
Горещо възпитание на майката	1337,702	8	167,213	3,397	.001	<0.01
Between groups	19245,495	391	49,221			
Within groups	20583,198	399				
Total						
Студено възпитание на майката	3828.507	8	478.563	3.444	.001	<0.01
Between groups	54324.283	391	138.937			
Within groups	58152.790	399				
Total						
Освободено възпитание на майката	407.429	8	50.929	1.067	.386	
Between groups	18668.411	391	47.745			
Within groups	19075.840	399				
Total						
Ограничаващо възпитание на майката	993.903	8	124.238	1.696	.098	
Between groups	28643.774	391	73.258			
Within groups	29637.677	399				
Total						

Анализът на теста F и статистическата значимост, представени в Таблица 35 показват, че има статистически значима разлика между "горещото" възпитание на майката ($F(8,391) = 3.397$; $p = 01$; $\eta^2 = .06$) и "студеното" възпитание на майката ($F(8,391) = 3.444$; $p = 01$; $\eta^2 = .06$) на ниво на значимост $p < 0.01$ при избора на бъдещата професия от системата „човек-природа“.

Таблица 36. Резултати за връзката между възпитателните стилове на майката и изборът на бъдещата професия от системата „човек-техника“ при двете възрастови групи

Тип родителски стил	Sum of squares	df	Mean square	F	Sig.	p
Горещо възпитание на майката	1195.771	7	170.824	3.454	.001	<0.01
Between groups	19387.427	392	49.458			
Within groups	20583.198	399				
Total						

Студено възпитание на майката	8122.237	7	1160.320	9.091	.000	<0.01
Between groups	50030.553	392	127.629			
Within groups	58152.790	399				
Total						
Освободено възпитание на майката	342.520	7	48.931	1.024	.414	
Between groups	18733.320	392	47.789			
Within groups	19075.840	399				
Total						
Ограничаващо възпитание на майката	2174.051	7	310.579	4.433	.000	<0.01
Between groups	27463.627	392	70.060			
Within groups	29637.678	399				
Total						

Анализът на данните в Таблица 36 показват, че резултатите по F теста и статистическата значимост имат статистическа значимост за "горещото" възпитание на майката $p < 0.01$ ($F(7,392) = 3.454$; $p = 01$; $\eta^2 = .05$), "студеното" възпитание на майката $p < 0.01$ ($F(8,391) = 9,091$; $p = 00$; $\eta^2 = .01$) и "ограничаващото" възпитание на майката $p < 0.01$ ($F(8,391) = 4,433$; $p = 00$; $\eta^2 = .07$) при изборът на бъдеща професия от системата „човек-техника“.

Таблица 37. Резултати за връзката между възпитателните стилове на майката и изборът на бъдещата професия от системата „човек-човек“ при двете възрастови групи

Тип родителски стил	Sum of squares	Df	Mean square	F	Sig.	p
Горещо възпитание на майката	2550.517	8	318.815	6.913	.000	<0.01
Between groups	18032.681	391	46.119			
Within groups	20583.198	399				
Total						
Студено възпитание на майката	7821.999	8	977.750	7.596	.000	<0.01
Between groups	50330.791	391	128.723			
Within groups	58152.790	399				
Total						
Освободено възпитание на майката	1111.885	8	138.986	3.025	.003	<0.05
Between groups	17963.955	391	45.944			
Within groups	19075.840	399				
Total						

Ограничаващо възпитание на майката	2690.080	8	336.260	4.879	.000	<0.01
Between groups	26947.597	391	68.920			
Within groups	29637.677	399				
Total						

Анализът на данните в таблица 37 показват наличие на статистически значима разлика по отношение на "горещото" възпитание на майката ($F(8,391) = 6.913$; $p = .00$; $\eta^2 = .01$), "студеното" възпитание на майката ($F(8,391) = 7.596$; ($F(8,391) = 3.025$; $p = .03$; $\eta^2 = .05$) и "ограничаващото" възпитание на майката ($F(8,391) = 4.879$; $p = 0.00$; $\eta^2 = .09$) при ниво на значимост $p < 0.01$ с избора на бъдеща професия от системата „човек-човек“. „Освободеното възпитание“ на майката показва наличие на статистически значима разлика при ниво на значимост $p < 0.05$ ($F(8,391) = 3.025$; $p = .03$; $\eta^2 = .05$) и изборът на бъдеща професия от системата „човек-човек“.

Таблица 38. Резултати за връзката между възпитателните стилове на майката и изборът на бъдещата професия от системата „човек-знак“ при двете възрастови групи

Тип родителски стил	Sum of squares	df	Mean square	F	Sig.	p
Горещо възпитание на майката	355.940	8	44.493	.860	.550	
Between groups	20227.257	391	51.732			
Within groups	20583.198	399				
Total						
Студено възпитание на майката	1928.823	8	241.103	1.677	.102	
Between groups	56223.967	391	143.795			
Within groups	58152.790	399				
Total						
Освободено възпитание на майката	353.542	8	44.193	.923	.497	
Between groups	18722.298	391	47.883			
Within groups	19075.840	399				
Total						
Ограничаващо възпитание на майката	982.142	8	122.768	1.675	.103	
Between groups	28655.535	391	73.288			
Within groups	29637.678	399				
Total						

Данните в Таблица 38 дават информация за това, че няма статистически значима разлика във връзката между възпитателните стилове на майката и изборът на бъдеща професия от системата „човек-знак“. Професионалните ориентации, свързани с избор на професии изискващи опериране със знаци, цифри или конфигурации, не се влияят от родителските възпитателни стилове на майката, както при 15, така и при 18 годишните изследвани лица.

Таблица 39. Резултати за връзката между възпитателните стилове на майката и изборът на бъдещата професия от системата „човек-изкуство“ при двете възрастови групи

Тип родителски стил	Sum of squares	df	Mean square	F	Sig.	p
Горещо възпитание на майката	525.996	9	58.444	1.136	.336	
Between groups	20057.201	390	51.429			
Within groups	20583.198	399				
Total						
Студено възпитание на майката	1488.517	9	165.391	1.138	.334	
Between groups	56664.273	390	145.293			
Within groups	58152.790	399				
Total						
Освободено възпитание на майката	138.437	9	15.382	.317	.969	
Between groups	18937.403	390	48.557			
Within groups	19075.840	399				
Total						
Ограничаващо възпитание на майката	724.256	9	80.473	1.085	.372	
Between groups	28913.422	390	74.137			
Within groups	29637.678	399				
Total						

Данните, поместени в Таблица 39 показват, че липсва статистически значима разлика във възпитателните стилове на майката и изборът на професии от системата „човек-изкуство“. Професионалните избори в професиите от тази система, изискват специални речеви, художествени, музикални, певчески и други способности в юношите, които не се влияят от отношението и поведението на майката.

Анализът на данните, представени в: Таблица 35, Таблица 36, Таблица 37, Таблица 38 и Таблица 39 показват, че стиловете на възпитание на майката са

предиктори за избора на професии от системата „човек-природа“, „човек-техника“ и „човек-човек“, но не са предиктори в ориентациите към професии на системата „човек-знак“ и „човек-изкуство“. От тези анализи може да се потвърди частично истинността на хипотезата, че възпитателните стилове на майката са предиктори за избора на бъдеща професия на юношите от изследваната извадка в Република Македония.

От анализите, приложението на дисперсията (ANOVA) и анализа на F-теста, се установява, че личностните характеристики, измерени чрез използването на NEO-Pi-R при изследваните лица от двете групи (15 годишни и 18-годишни юноши), са едни от най-значимите предиктори при ориентацията на младите хора в бъдещата им професия. Статистически значимата разлика в групите е изчислена при $p < 0.01$ и $p < 0.05$, което потвърждава предположението, че личностните черти определят професионалната ориентация на юношите в Република Македония. Възрастта като променлива, както и пола на изследваните лица пряко определят ориентацията към определени професии. За техния избор положително влияние оказват и добронамерените и строги възпитателни стилове на родителите.

Таблица40. Хи-квадрат между възпитателните стилове на родителите и професионалните ориентации на юношите в Република Македония

Тип родителски стил	“Човек-природа”	“Човек-техника”	“Човек-човек”	“Човек-знак”	“Човек-изкуство”
Горещо възпитание – майка					
Value	,2.295	15.796	27.112	,000	4.289
df	1	1	1	1	1
Asymp.Sig. (2-sided)	.130	.000	.000	.982	.038
Студено възпитание- майка					
Value	4.690	46.390	28.075	3.495	7.432
df	1	1	1	1	1
Asymp.Sig. (2-sided)	.030	.000	.000	.062	.006
Освободено възпитание-майка					
Value	,074	1,875	13.440	.024	1.474
df	1	1	1	1	1
Asymp.Sig. (2-sided)	.785	.171	.000	.878	.225
Ограничаващо възпитание – майка					
Value	3,443	21.783	5.873	3.082	3.759
df	1	1	1	1	1
Asymp.Sig. (2-sided)	.064	.000	.015	.079	.053
Горещо възпитание – баща					

Value	1.969	29.603	20.424	3.553	2.725
df	1	1	1	1	1
Asymp.Sig. (2-sided)	.161	.000	.000	.059	.099
Студено възпитание – баща					
Value	4.867	29.911	28.515	4.395	4.739
df	1	1	1	1	1
Asymp.Sig. (2-sided)	.027	.000	.000	.036	.029
Освободено възпитание –баща					
Value	2,769	.993	1.166	.786	,576
df	1	1	1	1	1
Asymp.Sig. (2-sided)	.096	.319	.280	,375	.448
Ограничаващо възпитание– баща					
Value	5.950	10.472	10.391	4.055	1.387
df	1	1	1	1	1
Asymp.Sig. (2-sided)	.015	.001	.001	.044	.239

Резултатите за хи-квадрат в таблица 40 доказват, че е налична статистичка значимост между възпитателните стилове на родителите и професионалните ориентации при юноши Република Македония на ниво на значимост $p < 0,01$ за горещо възпитание – майка ($\chi^2 (1, n = 400) = 15,79, p = .000$) и професиите од системот човек-човек ($\chi^2 (1, n = 400) = 27,11, p = .000$). Студено възпитание- майка и професиите од система човек-техника ($\chi^2 (1, n = 400) = .46,39, p = .000$) и човек-човек ($\chi^2 (1, n = 400) = 28,07, p = .000$) на ниво на значимост $p < 0,01$. Освободено възпитание-майка и професиите од система „ човек-човек“ ($\chi^2 (1, n = 400) = 13,44, p = .000$) . Ограничаващо възпитание – майка и професиите од система човек-техника ($\chi^2 (1, n = 400) = 21,78, p = .000$) на ниво на значимост $p < 0,01$.

Горещо възпитание – баща и професиите човек-техника ($\chi^2 (1, n = 400) = 29,60, p = .000$) на ниво на значимост $p < 0,01$ и професиите човек-човек на ниво на значимост $p < 0,05$. Студено възпитание – баща и професиите ос система човек-техника и човек-човек на ниво на значимост $p < 0,01$ и професиите од система човек-човек ($\chi^2 (1, n = 400) = 20,42, p = .000$) на ниво на значимост $p < 0,01$. Статистичкс значимост е присутна и между студено възпитание – баща и професиите ос система „човек-техника“ ($\chi^2 (1, n = 400) = 29,91, p = .000$) на ниво на значимост $p < 0,01$ и професиите од система „човек-човек“ ($\chi^2 (1, n = 400) = 28,51, p = .000$) на ниво на значимост $p < 0,01$. Ограничаващо възпитание– баща и професиите од система човек-техника ($\chi^2 (1, n = 400) = 10,47, p = .001$) на ниво на значимост $p < 0,01$ и професиите од система „човек-човек“ ($\chi^2 (1, n =$

400) = 10,39 $p = .001$) на ниво на значимост $p < 0,01$. Това потвърждава влиянието на образователните стилове на родителите върху избора на бъдещата професия на юноши Република Македония. Направеният анализ потвърждава точността на хипотезата, че възпитателните стилове на родителите оказват положително влияние върху насочеността на професионалните избори на децата им.

Обобщение на резултатите

От проведеното изследване, в началото на изследвания период, се установява разлика в професионалните интереси по пол. Момчетата се ориентират към социални и художествено-творчески професии, докато момчетата проявяват интерес към технически и механични професии. Тези резултати потвърждават заключенията на автори като: Betz и Fitzgerald (1987) и Su, Rounds и Armstrong (2009). Автори като Einarsdottir и Rounds (2009) определят съдържанието на професионалните интереси при момчетата към реалистични, предприемачески и изследователски професии, докато при момчетата – към социални, конвенционални и артистични видове професии. Подобни резултати са получени и от Бабен и Хансен (Bubany and Hansen, 2011), които правят изследвания от 2004 до 2006 година, за да проучат въздействието на социално-културните фактори върху различията между половете относно професионалните интереси. Настоящото изследване доказва, че разликата в изборите по пол с възрастта се заличава.

Момчетата на 15 годишна възраст предпочитат професии от системата “човек-техника”, която включва приоритетно техническите професии, както и професии, които реализират активното взаимодействие на човека с различни машини и уреди. Такива професии са: електромонтажист, строителен специалист, специалист по обработка на промишлени суровини, оператор на автоматизирани системи, радиолокатор, шофьор, оператор на шевни машини и др. Тъй като има статистическа значимост с професиите от системата “човек-човек”, която включва работа с хора, които лесно влизат в контакт с неизвестни хора, работят добре в група с други хора, имат способността да анализират поведението на другите и тяхното поведение, разбират намеренията на другите хора, те са отворени и убедителни в общуването си. От направените анализи по отношение на чертите на личността и избора на предпочитаните професии се установява наличие на статистически значима връзка между предпочитаните професии от системата “човек-техника” и личностните

характеристики: сътрудничество (А) и отвореност към нов опит (О), докато доминираща черта за избор на професиите от системата “човек – изкуство” е иновативността, отвореността към нов опит. Изборът на професия не се повлиява от постигнатия успех в училище, но голямо влияние оказват родителите с техните стилове на възпитание: топлият възпитателен стил на майката и освободеният възпитателен стил на бащата влияят върху избора на професии от системата “човек-техника”, докато върху избора на професиите от системата “човек-човек” по-голямо влияние има топлият възпитателен стил на бащата и освободения възпитателен стил на майката.

Момчетата на 15 годишна възраст се ориентират към избор на професии от системата “човек-човек” и “човек-изкуство”. Те се отличават със висока съзнателност (С) като доминираща личностна черта. Както при момчетата, така и при момчетата постигнатия успех в училище не влияе върху избора на професия, за разлика от стила на възпитание на родителите: топлият възпитателен стил на майката и на бащата оказва положително влияние върху избора на професии от системата “човек-човек”.

От цялостния анализ на данните, получени за 15-годишните юноши може да се направи обобщението, че в тази възраст професионалната идентичност все още не е напълно установена и че професионалните ориентации се основават на засилената стереотипизация за възприемане на собствения пол. Родителите със своя възпитателен стил регулират професионалните избори, насочват момчетата към професии, които са хуманни, където се изразява женственост и нежност, докато момчетата към професии, изискващи работа с машини и уреди. Външното влияние и подкрепа определят професионалните ориентации като неустойчиви, младият човек повече се насочва към избори, които се приемат от околните или подкрепят търсенето на мъжко и женско начало в себе си.

Половата диференциация на професионалните ориентации се запазва и при изследваните лица на 18 годишна възраст, но разширява обхвата си. Момчетата предпочитат професии не само от системата “човек-техника”, но и от системата “човек-човек” и “човек – изкуство”. Статистически се доказва, че те също притежават личностни черти като: отвореност към нов опити (О) за професиите от системата “човек-техника”, но са по-отворени – висока екстравертност (Е) за избори на професии от системата “човек-човек”, както и съзнателни (С) при избора на професии от системата “човек – изкуство”. Забелязва се тенденцията училищният успех също да не оказва значително влияние върху изборите на професия. Родителските стилове на поведение поощряват повече професионални ориентации: топлият възпитателен стил

на майката и толерантният възпитателен стил на бащата влияят върху избора на професии от системата “човек – техника”, топлият възпитателен стил на майката и бащата-върху избора на професиите от системата “човек-човек”, свързани с работа с други хора. Изследваните лица от женски пол (момичета) предпочитат професии от системата “човек-човек” и “човек-изкуство”. В изследването има данни, че при момичетата на 18 годишна възраст съществува статистическа значимост между избора на професиите от системата “човек-човек” и “човек-изкуство” и съзнателността (S) като доминираща черта на личността, което определя избора като отговорен. Голямо значение в процеса на ориентация, в професиите, имат добронамерените, топли родителски отношения, свързани не само с майката, но и с бащата. Момичето определя значимостта им за професионалната си ориентация, само ако те са подкрепящи и поощряващи. Това засилва самостоятелността относно професионалните интереси, те все повече се основават на знанията за тях. Резултатите от статистическата процедура доказват търсенето на професионална идентичност чрез оценката на личностната ефективност. Подобна насоченост на изборите ги унифицира като следствие от оценката за себе си, а не от влиянието на родителите. Професионалният избор е плод на личностните интереси, потенциал и мнение.

Цялостното изследване се основава на идеята, че съществува разлика в професионалните ориентации на юношите на 15 и 18 годишна възраст. На базата на обобщените и сравнени резултати и приложените, към тях, статистически процедури, се установява, че тази разлика има приоритетно съдържателен характер. Неувереността и половата принадлежност при осъществяване на професионалните избори се преодолява в по-късния възрастов период. По-голямата съзнателност в изборите и ограничението на родителското влияние правят професионалните ориентации по-личностно значими. В края на изследвания период юношата не само се замисля за това какъв иска да стане, но и доколко това е изпълнимо. Професионалните ориентации са обосновани от гледна точка на собствената оценка за бъдеща ефективност в избраната професия.

Механизмите за ориентация в света на професиите, за двете изследвани групи лица, се различават по пол, но се установява една тенденция – изследваните лица, независимо на каква възраст са, не предпочитат професии от системата “човек-природа”. Съвременните технологии, повлияли и човешкото общуване прави професиите, свързани с растения, животни и икономика като: агроном, микробиолог, зоотехник, хидробиолог, генетик, фитопатолог, метеоролог, ветеринарен лекар,

градинар, рибар, еколог, микробиолог, агроном, фермер непривлекателни за юношите от Република Македония. Предпочитанията са за такива, които включват работа с хора, където има възможност за демонстрация на способността да се разбира и анализира поведението на другите и собственото поведение, да се разбират намеренията на другите хора, да се общува и да се структурират процеси на взаимодействие. Това включва група професии, свързани с медицинска помощ и помощ на хора, работещи с деца, както и секретари, продавач-консултанти, професии, предлагащи правна помощ, полицейски служители, организатори, мениджъри, администратори. Приоритетните личностни качества са: отвореност, развити комуникативни способности, емоционална съпричастност, бързо отклоняване на вниманието, организационни способности, усещане за обяснение, лесен контакт, чувство за работа в група, доброта, човечност, възможност за анализ на междуличностните взаимоотношения, взаимно сътрудничество, посредничество в конфликтни ситуации между хората.

Не малък фокус изследваните юноши правят и върху ориентация към професии, свързани с изкуството, създаването и превъплъщаването в различни образи, което синхронизира със значимостта на такива личностни черти като: отвореност към новото, повишена чувствителност и установени специални способности.

Момичетата и в двете възрастови групи не предпочитат професиите, свързани с работа с техника, машини и уреди. Добрата психомоторика и физическа сила са гарант за успешност в тях, което в чисто физически план ограничава женското присъствие в тях, но независимо от това те са предпочитани пред професиите, свързани със земята и природата. Професионалната ориентация при юношите от Република Македония във възрастов план има малка, но статистически значима, разлика между двете групи изследвани лица по отношение на пола. Потвърждава се първата хипотеза на изследването, че полът и възрастта са фактори, влияещи върху ориентацията в избора на професия.

Идеите на редица западни автори (Berings et al 2004, Carless, 1999, De Fruyt and Mervielde, 1997, Will et al., 2010) обосновават професионалните интереси с личностните черти на юношата, неговите знания, мотиви и способности. Приложеният пет факторен модел, спрямо изследваните лица от двете групи, показва наличие на статистическа връзка между личностни характеристики като: доверие, откровеност, алтруизъм, покорство, скромност и отзивчивост (от фактор А-сътрудничество) и компетентност, съвестност, стремеж към постижения, самодисциплина, стил на

вземане на решения (от фактор С-съзнателност) при момичета и момчета. Те принадлежат на юноши, които се ориентират към избор на професии от системата „човек-природа“. Както при момичетата, така и при момчетата, от двете възрастови групи, професионалната ориентация към професии в системата „човек – природа“ пряко се влияе от наличието на тези черти. Изследваните лица, които притежават личностни характеристики, свързани със сътрудничество, отговорност и съзнателност се ориентират също към професии, свързани с отглеждане на растения и животни, но настоящите изследвани лица, от двете групи, не демонстрират подобни предпочитания.

Изследването доказва статистическата значимост между професионалната ориентация и професии, свързани с активно взаимодействие с различни машини и уреди и личностни характеристики, свързани с фактори като отвореност към нов опит, сътрудничество и съзнателност. От приложената статистическа процедура се установява, че съществува статистическа значима разлика между личностния фактор „съзнателност“ и професиите на системата „човек-техника“ на ниво $p < 0.01$ ($f(7.391) = 5.395$; $p = .000$; $\eta^2 = .08$) Резултатите доказват, че има наличие на статистически значима разлика между изследваните лица от двете групи, които се потвърждават и от post-hoc сравнението. Доказва се, че няма статистически значима разлика между съзнателността като личностна характеристика и професионалната ориентация в професии от системата „човек-знак“. Има статистически значима разлика във възрастта между личностните характеристики като: компетентност, съвестност, стремеж към постижения, самодисциплина, стил на вземане на решения и избор на професии от системата „човек-знак“, няма статистически значима разлика между личностните характеристики по фактора „съзнателност“ и личностната ориентация в избора на професии от системата „човек-изкуство“. Получените резултати потвърждават хипотезата за наличието на връзка между личностните черти на юношите и професионалните им ориентации.

Екстравертността и откритостта са основни личностни факторни характеристики при избора на професии от системата „човек-човек“. Те представят изследваните лица като отворени в общуването, търсещи осведоменост и разширяване на личния опит, наличие на фантазия, чувствителност, поведенческа гъвкавост, интелектуално познание и нетрадиционни нагласи. Откритостта към нови идеи е свързана с търсенето на предизвикателства и засилва интереса от изпробване и експериментиране. За изследваните лица от двете възрастови групи, без ограничение

на пола, професиите от системата “човек-човек” са обект на професионален интерес. Статистическите показатели доказват това, както и хипотеза 3.

Изследвания на автори като Pintrich (2003), Kadum-Bošnjak и Peršić i Brajković (2007) показват, че оценката по определен предмет представлява добър критерий за търсенето на бъдеща професия. Проведеното изследване доказва, че училищният успех не е фактор, който оказва влияние върху професионалната ориентация на юношите, както на 15, така и на 18 години и не се влияе и от пола. Статистическите данни доказват това, което е показател за потвърждаване на хипотеза 4.

Последният фактор, влияещ върху професионалните ориентации в периода на юношеството, са родителските възпитателни стилове. Родителското влияние върху избора на бъдеща професия е от първостепенно значение, очакванията на родителите и отношението към собствените им деца играят ключова роля при оформянето на жителските им избори въобще (Ferry, 2006). Проведено изследване от Creamer и Laughlin (2005) показва, че родителите имат по-голяма роля в избора на професия от своите деца, отколкото техните учители в училище. Подобни резултати получават и други автори като Bratcher (1982) и Zingaro (1983). Предложените за анализ родителски стилове, в настоящото изследване, поотделно се съотнасят с поведението и отношението на майката и бащата. Ролята на бащата в началото на изследвания период (при 15 годишните юноши) е много по-значима, отколкото в следващия (18 години). Топлото и добронамерено отношение, с по-висока степен, оказва влияние върху професионалните ориентации отколкото безразличното. Независимо, че се самоопределят като “големи хора”, по-младите юноши се нуждаят от подкрепа, поощрение и дори съвет. Това ги прави по-уверени в изборите си. Истинската свобода на изборите се прави по-късно, когато не типологията на отношението в семейството (в частност на бащата или майката), а личностната самооценка оказва влияние върху професионалната ориентация, нагласите и дори прави изборите осъзнати. Изследваните лица – юноши от Република Македония оценяват значимостта на родителското присъствие в живота им, съобразяват се с него, но с възрастта постепенно се дистандират от мнението на родителите си относно бъдещото си професионално поприще. Личностните професионални избори показват момчетата и момичетата на 18 години като социално по-зрели, отговорни и професионално насочени.

От всички анализи, извършени в проведеното изследване се установява, че професионалните ориентации на юношите от Република Македония се “изчистват” с годините и възрастовите личностни и социално достижения.

Заклучение

Дискусията за търсене на връзка между професионалните интереси и личностните характеристики на юношите е многогодишна (Birings at al., 2004). Все още се повдига въпросът доколко са обективни критериите, дали има разлика между инструментите, използвани за търсене на връзка между професионалните интереси и личностните черти. Променя се и се развива технологично съвременният свят и това води до поява на нови професии и нови перспективи за тяхното развитие и усвояване, което определя процеса на професионална ориентация не като статичен, а динамичен и бързо променящ се. За всяка нова професия, се поставят нови специфични изисквания и не само ориентацията, но и готовността на личността за възприемане на промените и поставяне на повече изисквания пред себе си са гарант за успешния и професионален избор.

Аспектите на професионалните ориентации са едни от най-важните фактори за професионалното развитие на личността и се представят в редица теории.(Low and Rounds,2006). Връзката професионална ориентация, професионални избори, професионално развитие е една от най-често изследваните в психологията, когато се анализира професионалната и кариерна активност. Професионалните интереси могат да се определят като предпочитание към определени дейности, за които един човек заявява, че обича или че ги харесва (Hansen, 2005), но това не означава че има професионален избор. Професионалните ориентации и интереси са предпоставка за него. Интересът може да се определи и като относително стабилно индивидуално различие, което се проявява чрез предпочитание към определена работна активност и дори работна среда (Van Iddekinge, Putka and Campbell, 2011). Основните зависимости на професионалните интереси са свързани с качеството на личностните интереси, по отношение на диспозиция (нагласи, ценности, желания, потребности), влиянието на мотивацията, определянето на професията като елемент на личностната самооценка за ефективност. Създаването на мнение и вяра в собствените способности, интереси, ценности, както и в света като цяло, идва с комбинация от действието на социалните фактори (общите промени и условия в обществото), жизненоважните фактори (наличието на възможност за придобиване на определено знание) и професионалните условия (ситуация на пазара на труда). В този смисъл професионалните интереси са едни от стабилните конструкти за разкриване на индивидуалните различия (Hansen,

2005), хората които имат сходни личностни характеристики са склонни и да се занимават с близки по съдържание професии. Интересът е осъзнат, както е осъзнат и самия професионален избор. В периода на детството, пубертета и дори ранното юношество такъв интерес има обаче дифузен характер. Неговата устойчивост е ограничена, защото младия човек разширява обхвата на своите знания, на личностните си интереси и търсения. Ориентацията в света на професиите прави изборите, в този период, динамични, но онова, което запазва относителна стабилност е интереса към процеса на избиране. Проведеното психологично изследване показва, че интересът се запазва, защото съществува връзка между личностните характеристики и професионалните избори. Това е доказателство, че не професионалната пригодност, а психичната има по-голямо влияние при избора на професия. Юношата е способен да се ориентира в големия спектър от професии, в зависимост от тяхната социална значимост, престижност, финансова обезпеченост, актуалност, но той предпочита такива в които ще се окаже ефективен. Личностният фактор е значим гарант за това.

Отдавна отмина времето в което младия човек усвояваше професия, която му предлага близкото училище или университет. Съвременният юноша се стреми да синхронизира знанията за себе си и професионалното си бъдеще. Изборът на професия се основава на доброто познание на нейното съдържание и независимо дали училищните учебни успехи са високи или посредствени, увереността в себе си, познанието на силните и слабите си страни, желанието за постигане на личностни успехи насочва процеса на избор на професия към търсенето на личностна ефективност.

Резултатите от настоящото изследване доказват, че макар и недостатъчно социално активен, младият човек е отворен към широкия свят на професионалното познание и развитие. Първоначално подпомогнат от своите родители, той самостоятелно взема решение за своя бъдещ професионален живот.

Психологичното консултиране, свързано с професионалното ориентиране и самоопределение, в този възрастов период, е призвано да подпомогне и насочи юношата в търсенето на собствената психо-професионална пригодност.

Приносни моменти

1. За първи път в Република Македония е проведено изследване за установяване професионалните ориентации на юношите.
2. За първи път в Република Македония е проведено изследване за търсене на връзка между личностните характеристики и професионалните интереси на юношите.
3. Проведеното психологично изследване доказва, че училището и семейството не са решаващи фактори за професионалните ориентации на юношите в Република Македония. Възрастовият аспект на професионалната ориентация е по-значим от влиянието на външни фактори.
4. Резултатите от проведеното психологично изследване показват, че психичната пригодност, при юношите, предшества професионалната. Младия човек се ориентира към професионален избор на професия, която съответства на неговите знания за себе си, а не за начина по който ще я усвои и изпълнява.
5. Получените резултати и анализи са насочени към работата на училищни психолози, специалисти по професионално ориентиране и консултанти по кариерно развитие.

Публикации по темата на дисертацията

1. International Journal - InternactionalJurnal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education - "Correlation Between the Professional interes and the Gender of the Young Person" Vol. 2, No.1, 2014 , 93-96
2. PhD SlaganaAngelkoska – „Влијанието на родителските воспитни стилови врз идната професија кај адолесцентите“ – Годишник по Психологија – Југозападен универзитет „ Неофит Рилски“
3. Angelkoska S. ,Manceva R.,The Role of Personal Characteristics in Professional Choice of Adolescents , Research on Humanities and Social Sciences,ISSN (Paper)2224-5766 ISSN (Online)2225-0484 (Online)Vol.6, No.24, 2016
4. StankovskaG.,Angelkoska S.,Osmani F. &Pandiloska G.S. - Job Motivation and Job Satisfaction amongAcademic Staff in Higher Education , Current Business and EconomicsDrivenDiscourse and Education: Perspectives fromAround the World BCES Conference Books, 2017, Volume 15. Sofia: Bulgarian Comparative Education Society ISSN 1314-4693 , ISSN 2534-8426 (online), ISBN 978-619-7326-00-0 ISBN 978-619-7326-01-7
5. Correlation between parental attitude and social development in adolescent period Slagana Angelkoska, PhD Student in psychology at University Neofit Rilski,Во летна школа на универитетот Неофит Рилски 2017година